

A Comparative Examination of Western Human Sciences and Qur'an-Based Human Sciences in the Thought of Martyr Imam Khamenei (May God Have Mercy upon Him)

Mohammad Reza Haghighat Semnani ¹⁰²

1. Corresponding Author, Assistant Professor, Department of Exegesis, Quran and Hadith Complex, Al-Mustafa International University, Qom, Iran.: haghighatsemani@gmail.com

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received:
10 March 2026
Received in revised form:
7 April 2026
Accepted:
30 April 2026
Available online:
10 March 2026

Keywords:
Knowledge
Production,
Islamic Human
Sciences,
Martyr Imam
Khamenei (may God
have mercy upon him),
Critique of Western
Human Sciences,
Methodology of
Producing Islamic
Human Sciences.

ABSTRACT

Objective: Conventional humanities, rooted in a materialistic worldview, Western humanism, and secularism, rely exclusively on positivist and empirical methodologies, thereby completely ignoring authentic epistemic sources such as divine rationality, *Wahy* (revelation), and Qur'anic teachings. The continuation of this approach in educational systems drives Islamic societies toward identity and cultural crises. Accordingly, the main objective of this research is to elucidate the views of Imam Khamenei in critiquing the ontological and epistemological foundations of Western humanities and to present his strategic model for the development of Islamic humanities, focusing on the centrality of the Qur'an in the process of *Ijtihad* (Islamic inference).

Methodology: This study has been conducted utilizing a qualitative approach and a descriptive-analytical method, focusing on the thematic analysis of Imam Khamenei's statements to establish a link with the field of Qur'anic studies and Qur'an-based approaches.

Results: The research findings indicate that, from his perspective, liberation from Western intellectual colonialism requires a bold transition from mere imitation to indigenous theorization and comprehensive *Ijtihad*. This strategic model elucidates the role of Qur'anic teachings as the primary foundation for producing Islamic humanities, demonstrating that the dominance of the imported Western approach—by promoting secularism, moral relativism, and individualism—is incapable of meeting the fundamental and transcendent needs of Islamic societies.

Conclusion: The outcome of this research proves that a fundamental transformation in the humanities necessitates a dynamic *Ijtihad* that, by simultaneously utilizing all valid sources of knowledge in Islam—including the Holy Qur'an, *Sunnah* (tradition), intellect, and human experience—paves the way for the flourishing of the new Islamic civilization and provides a comprehensive alternative to materialistic humanities.

Cite this article: Mohammad Reza Haghighat Semnani. (2026). A Comparative Examination of Western Human Sciences and Qur'an-Based Human Sciences in the Thought of Martyr Imam Khamenei (May God Have Mercy upon Him), *The Quran from Orientalists Point of View*, 21 (40), 243-280. <https://doi.org/10.22034/jqopv.2025.10332>

© The Author(s).

Publisher: Al-Mustafa International University.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jqopv.2025.10332>

1. Introduction

The human sciences play a fundamental role in shaping the intellectual, cultural, political, and social direction of societies because theories concerning the human person, society, morality, politics, economics, education, and culture are inseparable from broader assumptions about reality, knowledge, values, and the ultimate purpose of human existence. Consequently, the human sciences cannot always be regarded as entirely neutral bodies of knowledge detached from the philosophical and cultural environments in which they have developed.

The present study proceeds from the assumption that a considerable part of modern Western human sciences emerged within philosophical contexts influenced by humanism, secularism, materialism, empiricism, positivism, and modern conceptions of autonomous human reason. From the perspective attributed to Martyr Imam Khamenei in the study, the problem does not lie in rejecting every achievement of Western scholarship. Rather, it concerns the uncritical transfer of theories whose ontological and anthropological assumptions may be incompatible with Islamic conceptions of God, the human person, knowledge, morality, and society.

The main research question therefore asks: On what components and operational stages is the strategic model for criticizing Western human sciences and producing Islamic and Qur'an-based human sciences in the Qur'anic thought of Martyr Imam Khamenei founded?

The significance of the research lies particularly in its attempt to move beyond a general call for the "Islamization" or "transformation" of the human sciences. Instead, it seeks to reconstruct the relevant statements into an operational methodological model capable of explaining the transition from criticism of imported epistemological frameworks to the production of an alternative body of knowledge.

2. Methodology

The research adopts a descriptive-analytical methodology with a qualitative orientation. In its descriptive dimension, it employs documentary and library research to identify and organize relevant statements, messages, and writings concerning Western and Islamic human sciences. The corpus described in the article covers materials from approximately 1368 to 1404 SH.

At the analytical level, the study uses inferential qualitative content analysis. Relevant semantic units are first identified and coded under themes such as ontological criticism, anthropological criticism, criticism of

positivism, the authority of revelation, indigenization, and *ijtihad*. Relationships among these codes are subsequently examined in order to formulate broader conceptual categories. Finally, the extracted categories are systematically reconstructed into a process model for the development of Islamic human sciences.

The methodological framework of the proposed alternative emphasizes a plurality of legitimate sources of knowledge: the Qur'an, Sunnah, reason, and valid human experience. This distinguishes it from an exclusively positivistic epistemology while at the same time preventing the Islamic model from being reduced to purely textual or purely philosophical knowledge.

3. Findings

The findings may be organized at three interconnected levels.

At the foundational level, the study identifies a fundamental difference between the anthropological and epistemological assumptions underlying significant currents of Western human sciences and those of an Islamic worldview. Materialistic conceptions are criticized for reducing the human person to physical and this-worldly dimensions and thereby neglecting spiritual, ethical, and eschatological aspects of human existence. Similarly, strict positivism is criticized for restricting valid knowledge to empirically observable phenomena and excluding revelation and metaphysical knowledge from the legitimate sources of understanding humanity and society.

At the methodological level, the article argues that a viable alternative cannot consist merely of adding Islamic terminology to existing Western theories. Four insufficient approaches are discussed: superficial purification of Western theories, an exclusively jurisprudential and prescriptive approach, reliance solely on philosophy, and a dualistic combination of rational theoretical foundations and jurisprudential practical rules. The proposed alternative is described as comprehensive *ijtihad*, through which descriptive statements concerning human and social reality and normative statements concerning desirable human conduct are systematically derived and evaluated by employing revelation, reason, textual sources, and reliable experience.

At the operational level, the research reconstructs a staged process for producing Islamic human sciences. The first stage is indigenization, which requires moving beyond passive translation and developing theories in response to the actual historical, cultural, and social problems of Muslim societies. The second stage is critical refinement, in which existing scientific achievements are examined rather than indiscriminately rejected, while

elements incompatible with Islamic foundations are critically reassessed. The third stage is reconstruction on religious and Qur'anic foundations, especially through recognition of the Qur'an as a primary source for foundational anthropological, axiological, and social principles. The final stage is *ijtihad*-based production, through which theoretical propositions, models, and social systems are developed using the integrated sources and methods of Islamic knowledge.

The study consequently interprets the scientific authority of the Qur'an not merely as a theological affirmation but as a methodological principle capable of informing the foundations of knowledge production. The Qur'an is therefore presented as a source for identifying fundamental conceptions of the human person, society, values, justice, purpose, and human perfection, while empirical investigation retains a role in identifying and explaining concrete realities.

4. Conclusion

The study concludes that the criticism of Western human sciences in the examined intellectual framework is paradigmatic rather than merely superficial. The central disagreement concerns the epistemological and anthropological foundations of knowledge about humanity and society. Five major areas of criticism are identified: materialistic and one-dimensional worldviews, excessive positivism, the historically specific cultural foundations of modern Western theories, reductionist and instrumental approaches to human existence, and their alleged problematic civilizational consequences.

The proposed alternative is an epistemological transition grounded in comprehensive *ijtihad*. Its purpose is not the absolute rejection of Western knowledge, but the critical evaluation of its philosophical foundations and the reconstruction of the human sciences within a Qur'anic and Islamic worldview. The resulting model combines Qur'anic authority, *Sunnah*, reason, and valid experience and seeks to integrate descriptive and normative dimensions of knowledge.

Within this perspective, the production of Islamic human sciences becomes part of a larger civilizational project. Its realization requires sustained scholarly cooperation between seminaries and universities, methodological rigor, independent theorization, and the transformation of Qur'anic principles from abstract intellectual commitments into operative foundations for the study of human beings and society.

بررسی تطبیقی علوم انسانی غربی و علوم انسانی قرآن بنیان در اندیشه شهید امام خامنه‌ای

محمد رضا حقیقت سمنانی^۱

۱. نویسنده مسئول، استادیار گروه تفسیر، مجتمع قرآن و حدیث، جامعه المصطفی ص العالمیه، قم، ایران، رایانامه: haghighatsemani@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۲/۱۹ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۱/۱۸ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۲/۱۰ تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۳/۲۹ کلیدواژه‌ها: تولید علم، علوم انسانی اسلامی، شهید امام خامنه‌ای، نقد علوم انسانی غربی، روش تولید علوم انسانی اسلامی.	هدف: علوم انسانی متعارف که خاستگاه آن در جهان‌بینی عادی، اومانیسم و سکولاریسم غربی ریشه دارد، با تکیه انحصاری بر روش‌شناسی پوزیتیویستی، منابع اصیل معرفتی نظیر وحی و آموزه‌های قرآنی را نادیده می‌انگارد و تداوم آن در نظام‌های آموزشی، جوامع اسلامی را به سمت بحران‌های هویتی و فرهنگی سوق می‌دهد. بر این اساس، هدف اصلی پژوهش حاضر، تبیین دیدگاه‌های شهید امام خامنه‌ای، در نقد میانی هستی‌شناختی و معرفت‌شناختی علوم انسانی غربی و ارائه الگوی راهبردی ایشان برای تحول و تولید علوم انسانی اسلامی است. این پژوهش به‌طور ویژه بر جایگاه مرجعیت قرآن در فرآیند اجتهاد و استنباط تمرکز دارد. روش پژوهش: این مطالعه با اتخاذ رویکرد کیفی و بهره‌گیری از روش «توصیفی-تحلیلی»، به واکاوی و مضمون‌یابی بیانات ایشان پرداخته و از این رهگذر با حوزه مطالعات قرآنی و رویکردهای قرآن‌پژوهانه پیوند یافته است. یافته‌ها: بررسی‌ها نشان می‌دهد که از دیدگاه ایشان، رهایی از استعمار فکری غرب مستلزم عبور جسورانه از تقلید محض و روی آوردن به نظریه‌پردازی بومی و اجتهاد جامع است. این الگوی راهبردی، نقش آموزه‌های قرآنی را به‌عنوان مبنای اصلی تولید علوم انسانی اسلامی تبیین می‌کند و نشان می‌دهد که تسلط رویکرد وارداتی غربی با ترویج سکولاریسم، نسبیست‌گرایی اخلاقی و فردمحوری، از پاسخگویی به نیازهای بنیادین و متعالی جامعه ناتوان است. نتیجه‌گیری: برآیند این پژوهش اثبات می‌کند که تحول بنیادین در علوم انسانی نیازمند یک اجتهاد پویاست که با بهره‌گیری هم‌زمان و نظام‌مند از تمامی منابع شناخت در اسلام - شامل قرآن کریم، سنت، عقل و تجربه معتبر بشری - مسیر را برای شکوفایی تمدن نوین اسلامی هموار می‌سازد و بدیلی جامع و کارآمد در برابر علوم انسانی مادی ارائه می‌دهد.

استناد: حقیقت سمنانی، محمد رضا (۱۴۰۵). بررسی تطبیقی علوم انسانی غربی و علوم انسانی قرآن بنیان در اندیشه شهید امام خامنه‌ای. *قرآن پژوهی خاورشناسان*، ۲۱ (۴۰)، ۲۴۳-۲۸۰. <https://doi.org/10.22034/qjkh.2025.10332>

نویسندگان:

ناشر: جامعه المصطفی العالمیه

مقدمه

علوم انسانی، به عنوان دانشی که به مطالعه ابعاد گوناگون وجود انسان و جامعه می‌پردازد، نقشی بی‌بدیل در جهت‌دهی به تحرکات فکری، فرهنگی و اجتماعی هر تمدنی ایفا می‌کند. این علوم هرگز خنثی و بی‌طرف نیستند، بلکه برآمده از مبانی مابعدالطبیعی، جهان‌بینی‌ها و پیش‌فرض‌های انسان‌شناختی خاصی هستند که در بستر تاریخی و فرهنگی تجدید غریبی شکل گرفته‌اند. علوم انسانی رایج در جهان امروز، عمدتاً محصول تمدن مدرن غرب و مبتنی بر مفاهیمی چون اومانیسم، عقل‌گرایی خودبنیاد (راسیونالیسم)، تجربه‌گرایی افراطی (پوزیتیویسم)، مادی‌گرایی و سکولاریسم است. با پیروزی انقلاب اسلامی و استقرار نظام جمهوری اسلامی بر پایه جهان‌بینی توحیدی، بازنگری مبانی در این علوم وارداتی - که مبانی متناقضی با عقاید دینی، وحیانی و اقتضائات فرهنگی جامعه اسلامی دارند - به ضرورتی حیاتی تبدیل شد. شهید امام خامنه‌ای رحمته‌الله به عنوان رهبر و نظریه‌پرداز این نظام، با تکیه بر بینش اجتهادی و با ابتنا بر اصول قرآنی، همواره بر تحول بنیادین در علوم انسانی تأکید داشته‌اند.

از آنجا که قرآن کریم در اندیشه شهید امام خامنه‌ای رحمته‌الله مهم‌ترین منبع معرفتی برای بازسازی مبانی علوم انسانی و مرجع اصلی استنباط نظام‌های اجتماعی اسلام به شمار می‌رود، بررسی دیدگاه ایشان درباره تولید علوم انسانی اسلامی، در حقیقت پژوهشی در حوزه ظرفیت‌های معرفتی قرآن برای تأسیس علوم انسانی قرآن‌بنیان نیز محسوب می‌شود.

با وجود تلاش‌های علمی صورت گرفته پس از انقلاب فرهنگی، چالش اصلی در نظام آموزش عالی و پژوهشی کشور، تداوم سیطره ساختارهای معرفت‌شناختی پوزیتیویستی غرب بر متون درسی و پژوهش‌های کاربردی است. این امر مانع از شکل‌گیری یک نظام معرفتی اصیل شده است. چالش معرفتی کلان در این میان، فقدان یک «الگوی عملیاتی و نظام‌مند اجتهادی» است که بتواند با تکیه بر روش‌شناسی اجتهادی و تکیه بر قرآن کریم به عنوان منبع معرفت‌شناختی اول، مسیر نقد مبانی غربی و تولید جایگزین اسلامی را ترسیم کند.

از این منظر، مقاله حاضر صرفاً به نقد علوم انسانی غربی نمی‌پردازد، بلکه می‌کوشد نشان دهد چگونه مرجعیت قرآن و روش اجتهادی مبتنی بر آن، در اندیشه شهید امام خامنه‌ای رحمته‌الله، مبانی نظری و روش‌شناختی تولید علوم انسانی اسلامی را فراهم می‌سازد؛ از این رو، این پژوهش در قلمرو مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن و علوم انسانی قرار می‌گیرد. این پژوهش، افزون بر تبیین الگوی تولید

علوم انسانی اسلامی، از آن جهت با حوزه مطالعات خاورشناسان مرتبط است که یکی از مهم‌ترین بسترهای انتقال و بازتولید مبانی علوم انسانی مدرن در جهان اسلام، مطالعات غربی درباره اسلام و قرآن بوده است؛ از این رو، بازخوانی مرجعیت قرآن در تولید علوم انسانی اسلامی، پاسخی نظری به بخشی از چالش‌های معرفتی مطرح در ادبیات خاورشناسی معاصر نیز به شمار می‌رود. از سویی دیگر بخش مهمی از ادبیات خاورشناسی معاصر، قرآن و معارف اسلامی را عمدتاً با روش‌های تاریخ‌گرایانه، پوزیتیویستی و سکولار تحلیل کرده و ظرفیت آن را برای تولید دانش و سامان‌دهی علوم انسانی کمتر مورد توجه قرار داده است. از این رو، بررسی اندیشه شهید امام خامنه‌ای رحمته‌الله درباره مرجعیت قرآن در نقد علوم انسانی غربی و تولید علوم انسانی اسلامی، علاوه بر اهمیت آن در مطالعات اندیشه اسلامی، می‌تواند در گفت‌وگو با رویکردهای رایج خاورشناسان به قرآن و علوم انسانی نیز نقش‌آفرین باشد.

بیشتر مطالعات پیشین یا صرفاً جنبه توصیفی داشته‌اند و یا به طور کلی بر ضرورت تحول تأکید کرده‌اند، بدون آنکه گام‌های روش‌شناختی گذار را فرموله کنند. پژوهش حاضر برای حل این چالش، راهبردی تبیینی-انتقادی را در پیش گرفته است. این تحقیق می‌کوشد تا با فرارفتن از توصیف صرف بیانات شهید امام خامنه‌ای رحمته‌الله، منظومه فکری ایشان را در قالب یک «الگوی روش‌شناختی» بازخوانی کند تا از این طریق، مراحل پنج‌گانه عملیاتی برای تولید علوم انسانی قرآن‌بنیان پی‌ریزی شود. بدین ترتیب، این مقاله در پی پاسخ به این سؤال اصلی است که: «الگوی راهبردی نقد علوم انسانی غربی و فرآیند عملیاتی تولید علوم انسانی اسلامی در اندیشه قرآنی شهید امام خامنه‌ای رحمته‌الله بر چه مؤلفه‌ها و مراحل استوار است؟».

پیشینه پژوهش: پژوهش‌های متعددی به بررسی ابعاد گوناگون این موضوع پرداخته‌اند. برای نمونه، رضایی‌اصفهانی (۱۴۰۴) به «تحول در علوم انسانی بر اساس قرآن یا تأکید بر اندیشه‌های امام خامنه‌ای» پرداخته است. تولایی و زمردی انباج (۱۴۰۲) در پژوهشی با عنوان «چیستی و چگونگی تحول علوم انسانی از دیدگاه آیت‌الله خامنه‌ای»، با بهره‌گیری از روش تحلیل مضمون، به استخراج مؤلفه‌های این تحول همت گماشته‌اند. موسوی (در مطالعاتی مرتبط) به «کنکاش در چیستی و اجزای ذاتی مفهوم "تحول" در علوم انسانی از دیدگاه آیت‌الله خامنه‌ای» پرداخته است. همچنین، لک‌زایی (۱۴۰۳) «نقش روش تطبیق در تولید علوم انسانی قرآن‌بنیان» را از منظر امام خمینی (ره) و آیت‌الله خامنه‌ای بررسی کرده است. با وجود این پژوهش‌های ارزشمند، همچنان

جای پژوهشی که به طور جامع و نظام مند، همزمان به استخراج نقدهای مبنایی و روش شناختی وارد بر علوم انسانی غربی از منظر ایشان پرداخته و الگو و مراحل عملیاتی گذار به علوم انسانی اسلامی را ترسیم نماید، خالی است.

نوآوری و تمایز بنیادین پژوهش حاضر نسبت به مطالعات پیشین (نظیر آثار رضایی اصفهانی و لک زایی)، در فرارفتن از «توصیف پراکنده» بیانات و ورود به عرصه «مدل سازی راهبردی و عملیاتی» است. در حالی که پیشینه تحقیق عمدتاً بر ضرورت تحول یا استخراج مضامین کلی متمرکز بوده، این مقاله موفق شده است منظومه فکری شهید امام خامنه‌ای رحمته‌الله را در قالب یک «الگوی پنج‌گانه فرآیندی» (شامل بومی سازی، تهذیب، ابتنا بر مبانی وحیانی و تولید اجتهادی) فرموله کند که مسیری گام به گام برای گذار از علوم انسانی غربی به اسلامی ترسیم می نماید. افزون بر این، پیوند «مرجعیت علمی قرآن» با «روش اجتهاد جامع» (تلفیق گزاره های توصیفی و تجویزی) و ارائه آن به عنوان متدولوژی جایگزین پوزیتیویسم، وجه تخصصی و نوآورانه دیگری به این تحقیق بخشیده است. همچنین، این پژوهش برای نخستین بار با نگاهی میان رشته ای، الگوی قرآنی تولید علم را به عنوان پاسخی نظری به چالش های معرفت شناختی مطرح در «ادبیات خاورشناسی معاصر» بازخوانی کرده است؛ امری که نشان دهنده ظرفیت تمدن ساز قرآن در نقد روش های تاریخ گرایانه و سکولار غرب در مواجهه با وحی است. بدین ترتیب، مقاله حاضر از سطح یک مطالعه نظری صرف، به «نقشه راه عملیاتی» برای تحول تمدنی ارتقا یافته است.

روش تحقیق: پژوهش حاضر با هدف تبیین الگوی راهبردی تحول در علوم انسانی، از روش «توصیفی-تحلیلی» و با رویکرد کیفی بهره جسته است. در بخش توصیفی، با تکیه بر روش مطالعه کتابخانه ای و اسنادی، منظومه فکری شهید امام خامنه‌ای رحمته‌الله در باب علوم انسانی غربی و اسلامی واکاوی شده است. جامعه آماری و محدوده داده های پژوهش، مشتمل بر کلیه بیانات، پیام ها و آثار مکتوب ایشان در بازه زمانی ۱۳۶۸ تا ۱۴۰۴ است که از پایگاه اطلاع رسانی دفتر حفظ و نشر آثار معظم له (Khamenei. ir) استخراج گردیده است. در بخش تحلیلی، جهت فرارفتن از گزارش های سطحی و دستیابی به لایه های زیرین اندیشه ایشان، از روش «تحلیل محتوای کیفی با جهت گیری استنباطی» استفاده شد. فرآیند تحلیل بدین ترتیب صورت گرفت که ابتدا واحدهای معنایی شناسایی و در قالب کدهای اولیه (مانند نقد مبانی هستی شناختی، نقد پوزیتیویسم و...) دسته بندی شدند؛ سپس با برقراری نسبت منطقی میان کدها، مقولات انتزاعی تر استخراج گردید. در نهایت، با روش

«ترکیب نظام‌مند»، این یافته‌ها در قالب یک الگوی پنج مرحله‌ای (از بومی‌سازی تا اجتهاد تمدن‌ساز) بازسازی شد. اعتبار یافته‌های تحقیق نیز از طریق «بازبینی مستمر داده‌ها» و «انطباق مضامین استخراج‌شده با محک‌های اندیشه دینی و قرآنی» تضمین گردیده است تا پایایی و روایی مدل ارائه‌شده احراز گردد.

الف. مفهوم‌شناسی و چارچوب نظری

«علم» در لغت، نقیض جهل و مترادف شعور است (خلیل بن احمد، ۱۴۰۹: ۱۵۲/۲) و به معنای ادراک حقیقت چیزی (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۵۸۰) و نیز اثری در شیء که به واسطه آن از غیر متمایز می‌شود، تعریف شده است (ابن فارس، ۱۴۰۴: ۱۰۹/۴). علوم انسانی به عنوان حوزه‌ای معرفتی، تعاریف متعدد و مکملی را به خود دیده است که می‌توان آنها را در چند رویکرد اصلی دسته‌بندی کرد:

۱. رویکرد تمایزگرا (در مقابل علوم طبیعی): برخی با تأکید بر تمایز روش‌شناختی و موضوعی، علوم انسانی را در تقابل با علوم طبیعی قرار می‌دهند. از این منظر، ویلهلم دیلتای از علوم انسانی با عنوان «فلسفه حیات یا علوم فرهنگی» یاد می‌کند که موضوع آن، فهم تجربیات زیسته، نیات و معناسازی‌های انسان است، نه تبیین علّی پدیده‌های طبیعی (دیلتای، ۱۳۸۸: ۱۳).
 ۲. رویکرد موضوع‌محور: در این نگاه، قلمرو علوم انسانی، عرصه فعالیت‌های آگاهانه و محصولات آن تعریف می‌شود. ژولین فروند، موضوع این علوم را «فعالیت‌ها، روابط افراد بشر، آثار، نهادها و مناسبات ناشی از این‌ها» می‌داند (فروند، ۱۳۸۸: ۳). این تعریف، دامنه علوم انسانی را از روان‌شناسی و اقتصاد تا جامعه‌شناسی و حقوق گسترده می‌کند.
 ۳. رویکرد فراگیر (هر دانش متکفل انسان): برخی تعاریف، جامعیت بیشتری داشته و هر گونه مطالعه نظام‌مند درباره انسان را در بر می‌گیرد. دایرةالمعارف راتلج، علوم انسانی را به طور کلی‌تر، «هر دانشی که به گونه‌ای به انسان می‌پردازد» معرفی می‌کند (خسروپناه، ۱۳۹۳: ۱۷/۱).
- در ادامه این مفهوم‌پردازی‌ها و به ویژه با الهام از رویکرد هنجاری، مفهوم «علوم انسانی اسلامی» شکل گرفته است. در تعریف این شاخه آمده است: «علوم انسانی اسلامی، علمی است که بر پایه منابع و متون دینی به روشی خاص، که روش اجتهادی نامیده می‌شود، استخراج می‌گردد» (حسنی، ۱۳۹۴: ۵۵). این تعریف حاکی از یک پارادایم معرفتی متمایز است که در آن:

- مبانی: هستی‌شناسی، انسان‌شناسی و ارزش‌شناسی برگرفته از آموزه‌های اسلامی، به عنوان چارچوب و پیش‌فرض‌های مسلم علم عمل می‌کنند.
- منابع: افزون بر داده‌های تجربی و عقلانی، متون وحیانی (قرآن و سنت) به عنوان منبع معتبر شناخت در حوزه انسان و جامعه به رسمیت شناخته می‌شوند.
- روش: «روش اجتهادی» به عنوان روش کلان، تلفیقی از روش‌های نقلی (برداشت از متون)، عقلی (تحلیل و استدلال) و در بسیاری موارد تجربی (مشاهده و بررسی پدیده‌های اجتماعی) است.
- هدف: افزون بر توصیف و تبیین، هدف علوم انسانی اسلامی، کمک به تحقق «انسان مطلوب» و «جامعه آرمانی» تعریف‌شده در اسلام است؛ از این رو، بُعد هنجاری و تجویزی در آن پررنگ‌تر است.

ب. نقدهای مبانی و روشی علوم انسانی غربی

بسیاری از مکاتب فکری غربی - از جمله مادی‌گرایی فلسفی و پوزیتیویسم تجربی - نگاهی سطحی و ظاهری به حقیقت انسان دارند و تمرکز اصلی آن‌ها بر ابعاد مادی و جسمانی انسان است. علوم انسانی غرب محصول طبیعی سیر تفکر فرهنگی، اجتماعی و تاریخی مبتنی بر «انسان‌باوری» در بستر تمدن غرب است. این علوم بر اساس مبانی معرفتی و اعتقادی خاص همان سرزمین شکل گرفته و مورد پذیرش جامعه غربی واقع شده‌اند. در طول تاریخ نیز همواره در صدد پاسخگویی به نیازها و مطالبات آن جوامع بوده‌اند. با این حال، به دلیل ضعف‌های اساسی در رویکرد و کارکرد، ناکارآمدی آن‌ها در حل مسائل حتی در بستر خود جوامع غربی به مرور آشکار گردیده است. از منظر ساختاری، علوم انسانی غربی بر مبانی‌ای چون حس‌گرایی، تجربه‌گرایی افراطی، بی‌اعتنایی به عقل و وحی در فرآیند کسب معرفت، و انسان‌گرایی سکولار استوارند. همین امر موجب می‌شود که این علوم با مبانی عقیدتی و فلسفی جوامع دینی، به‌ویژه جامعه اسلامی ایران، همخوانی نداشته باشند.

علوم انسانی غربی دارای چارچوب‌های فکری‌ای هستند که موجب سطحی‌نگری معرفتی شده است.

۱. **مادی‌گرایی:** مادی‌گرایی نمونه‌ای بارز از این رویکرد است که بر اساس آن، ماده اساس همه‌چیز تلقی می‌شود و حتی پدیده‌های ذهنی و ارزش‌های انسانی نیز محصولی از تعاملات فیزیکی مغز و اعصاب دانسته می‌شوند (Churchland, 1988: p.22).

این رویکرد با تقلیل حقیقت انسان به ساحت مادی، ابعاد معنوی، اخلاقی و الهی وجود انسان را در تبیین‌های علمی نادیده می‌گیرد. در نتیجه، علوم انسانی مبتنی بر این مبنا نمی‌تواند تصویری جامع از حقیقت انسان و نیازهای وجودی او ارائه دهد.

۲. رفتارگرایی: در روان‌شناسی رفتارگرا نیز، هر آنچه به ذهن و انگیزه‌های درونی انسان مربوط می‌شود، خارج از قلمرو علم محسوب شده و تنها رفتارهای قابل مشاهده مبنای تحلیل قرار می‌گیرد (Skinner, 1953: p.31).

محدود کردن موضوع علم به رفتارهای بیرونی، موجب نادیده گرفتن نقش نیت، اختیار، باورها و ارزش‌های درونی در شکل‌گیری رفتار انسان می‌شود. از این رو، تبیین رفتار انسانی صرفاً بر پایه مشاهدات بیرونی، از جامعیت لازم برخوردار نخواهد بود.

۳. پدیدارشناسی: همچنین در پدیدارشناسی، تأکید اصلی بر «جسم‌مندی تجربه» است؛ یعنی نحوه زیست بدن و درک جهان از طریق بدن‌مندی انسان (Merleau-Ponty, 2012: p.95). هرچند پدیدارشناسی گامی در عبور از تقلیل‌گرایی صرف به شمار می‌آید، اما تمرکز آن بر تجربه زیسته انسان، بدون اتکا به وحی و منابع فراتجربی، دستیابی به تبیینی کامل از حقیقت انسان را با محدودیت مواجه می‌سازد.

۴. پوزیتیویسم: افزون بر این، علوم انسانی غربی غالباً در چارچوب پوزیتیویسم طراحی شده‌اند؛ رویکردی که می‌کوشد تمامی پدیده‌های انسانی و فرهنگی را به صورت کمی و قابل سنجش درآورد (Halfpenny, 1982: p.12).

نتیجه این رویکرد آن است که بسیاری از مفاهیم بنیادین مانند ایمان، معنویت، فضیلت و ارزش‌های اخلاقی، به دلیل سنجش‌ناپذیری تجربی، از کانون تحلیل علمی کنار گذاشته می‌شوند و فهم انسان به ساحت‌های قابل اندازه‌گیری محدود می‌گردد.

۱. پیامدهای معرفتی و کارکردی علوم انسانی غربی

یک. سطحی‌نگری معرفتی: غلبه رویکردهای تجربه‌گرایانه و پوزیتیویستی در علوم انسانی، موجب تقلیل فهم انسان به ابعاد قابل مشاهده و سنجش شده و ظرفیت این علوم را برای تبیین پیوند عقلانیت، ارزش و تجربه زیسته انسانی محدود کرده است (Taylor, 1989: p.25; MacIntyre, 2007: p.62). در نتیجه، تحلیل بسیاری از مسائل انسانی به توصیف پدیده‌های بیرونی تقلیل یافته و لایه‌های عمیق‌تر وجود انسان، مانند غایت، معنا و ارزش، کمتر مورد توجه قرار می‌گیرد.

دو. نادیده گرفتن سنت‌های غیرغربی: ریشه‌های این معرفت‌شناسی در مدل‌های کلاسیک یونانی - رومی و اندیشه مدرن اروپایی است که عملاً دیگر سنت‌های فکری، از جمله سنت‌های غیرغربی، را به حاشیه رانده یا بی‌اهمیت جلوه داده‌اند (Connell, 2007: p.44; Santos, 2014: p.188).

این انحصار معرفتی، امکان بهره‌گیری از ظرفیت‌های معرفتی دیگر تمدن‌ها، از جمله سنت اسلامی، را کاهش داده و مانع شکل‌گیری الگوهای بومی در علوم انسانی شده است.

سه. ناتوانی در حل بحران‌های واقعی اجتماعی: غلبه رویکردهای تقلیل‌گرایانه و عقلانیت ابزاری در بخشی از علوم انسانی غربی، ظرفیت این علوم را برای مواجهه با مسائل پیچیده‌ای همچون نابرابری اجتماعی، بحران‌های زیست‌محیطی و چالش‌های فرهنگی محدود کرده است (Habermas, 1984: p.86).

از این رو، حل مسائل پیچیده انسانی مستلزم بهره‌گیری از رویکردهایی است که علاوه بر داده‌های تجربی، ابعاد اخلاقی، فرهنگی و معنوی انسان را نیز در تحلیل خود لحاظ کنند.

چهار. غلبه منافع اقتصادی و تجاری بر پژوهش‌های انسانی: وابستگی فزاینده دانشگاه‌ها به منابع مالی و الگوهای مدیریتی مبتنی بر بازار، موجب شده است که پژوهش‌های کاربردی و سودآور در اولویت قرار گیرند و در مقابل، از حمایت از پژوهش‌های انتقادی، فلسفی و علوم انسانی کاسته شود (Newfield, 2016: p.143).

در چنین شرایطی، جهت‌گیری پژوهش‌ها بیش از آنکه تابع نیازهای معرفتی و اجتماعی باشد، متأثر از ملاحظات اقتصادی و منافع بازار خواهد بود و این امر استقلال علمی را با چالش مواجه می‌کند.

پنج. فقدان گفت‌وگوی میان‌رشته‌ای: یکی از چالش‌های علوم انسانی، ساختار دانشگاهی مبتنی بر تفکیک رشته‌هاست که شکل‌گیری تعاملات میان‌رشته‌ای را دشوار ساخته و ظرفیت مواجهه با مسائل پیچیده و چندبعدی معاصر را محدود کرده است (Klein, 1990: p.11).

در حالی که مسائل انسانی ماهیتی چندبعدی دارند، غلبه مرزهای سخت میان رشته‌ها مانع شکل‌گیری تحلیل‌های جامع شده و از تولید راهکارهای کارآمد برای حل مسائل پیچیده اجتماعی جلوگیری می‌کند.

همچنین می‌توان گفت، علوم انسانی غربی بر مجموعه‌ای از مبانی معرفتی و انسان‌شناختی استوار است که در بسیاری از موارد با مبانی دینی تعارض دارند. یکی از مهم‌ترین این مبانی، تجربه‌گرایی است که معرفت معتبر را منحصر در تجربه حسی دانسته و روش تجربی را تنها راه

دستیابی به حقیقت معرفی می‌کند. این رویکرد که با اندیشه‌های فرانسیس بیکن آغاز شد، در آثار جان لاک، جورج بارکلی و دیوید هیوم گسترش یافت و به یکی از پایه‌های معرفتی مدرنیسم تبدیل شد (هالینگ دیل، ۱۳۸۵: ۱۳۷). در کنار آن، اومانیسم با محوریت انسان، به‌ویژه در اندیشه فیخته، حقیقت را در «من» یا نفس مدرن خلاصه کرد و انسان را معیار نهایی شناخت و ارزش دانست (فروغی، بی‌تا: ۳/۳۸۱). لیبرالیسم نیز که با آرای جان لاک شکل گرفت، با تأکید بر آزادی فردی و استقلال انسان، رهایی از قیود دینی و اخلاقی را از مهم‌ترین ارزش‌های خود برشمرد و در نسخه جدید خود، آزادی انسان از هرگونه مرجع و قدرت مابوایی را مبنای سامان اجتماعی و فرهنگی قرار داد (جونز، ۱۳۹۵: ۲/۲۰۳). افزون بر این، پراگماتیسم و اومانیسم آمریکایی که تحت تأثیر داروینیسم و با آراء متفکرانی چون چارلز پیرس، ویلیام جیمز، جان دیویی و آبراهام مزلو توسعه یافت، حقیقت را در کارآمدی عملی و تجربه انسانی جست‌وجو کرد. در این نگرش، مفاهیم دینی و متافیزیکی تا آنجا معتبرند که به تجربه و نتایج عملی فروکاسته شوند و باورهای دینی نیز نه به دلیل مطابقت با واقع، بلکه به سبب آثار سودمندشان ارزش می‌یابند؛ از این‌رو گزاره‌های متافیزیکی، اخلاقی و دینی که قابلیت آزمون تجربی ندارند، فاقد معنای معرفتی تلقی می‌شوند (رهنمایی، ۱۳۹۱: ۶۸). این مجموعه مبانی، زمینه شکل‌گیری بسیاری از نظریه‌های علوم انسانی غربی را فراهم ساخته و آن‌ها را از مبانی معرفتی و ارزشی دین متمایز کرده است.

از منظر معرفت‌شناسی، برخلاف علوم انسانی غربی که بیشتر در چارچوب نظری و دانشگاهی محصور مانده است، پژوهش حاضریه جای جدایی میان عقل و وحی، بر هماهنگی و تکمیل آن‌ها تأکید می‌کند. عقل ابزار فهم و استدلال است و وحی منبعی فراتر از دسترس تجربه بشری بوده و افق‌های جدیدی از حقیقت را آشکار می‌سازد. از نظر کارکردی نیز، علوم انسانی اسلامی با توجه به شرایط فرهنگی، اجتماعی و تاریخی جوامع دینی، توانایی پاسخ‌گویی به مسائل واقعی این جوامع را دارد. علوم انسانی اسلامی بر حل مشکلات عینی جامعه مانند عدالت اجتماعی، خانواده، تربیت، اخلاق حرفه‌ای و مدیریت بحران‌های فرهنگی و زیست‌محیطی متمرکز می‌شود. بنابراین، حرکت به سمت بازتولید علوم انسانی بر اساس مبانی اسلامی و بومی، ضرورتی اجتناب‌ناپذیر برای جامعه اسلامی ایران است.

۲. پیامدهای ورود علوم انسانی غربی به ایران در اندیشه امام شهید خامنه‌ای ره

ورود بی‌واسطه علوم انسانی غربی به ایران، به دلیل ابتدا بر مبانی معرفتی و فلسفی ناسازگار با جهان‌بینی اسلامی، پیامدهای گسترده‌ای در عرصه‌های فکری، فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی به همراه داشته است. علوم انسانی غربی بر فلسفه‌های مادی و انسان‌شناسی تک‌ساحتی استوار است، در حالی که در جهان‌بینی اسلامی، انسان موجودی دارای ابعاد مادی و معنوی است؛ از این رو این علوم با جهت‌دهی به سایر حوزه‌های معرفتی، الگوهای توسعه‌ای مبتنی بر سکولاریسم، فردگرایی، مصرف‌گرایی و سودمحوری را ترویج می‌کنند. نتیجه چنین رویکردی، تضعیف جایگاه دین در عرصه عمومی، سستی بنیان خانواده، کاهش کارکردهای تربیتی و عاطفی آن، گسترش بحران هویت و از خودبیگانگی فرهنگی، و نیز شکل‌گیری نابرابری‌های اقتصادی ناشی از غلبه الگوهای نئولیبرالی و بی‌توجهی به عدالت اجتماعی است. همچنین، نسبی‌گرایی معرفتی برخاسته از تجربه‌گرایی و پراگماتیسم، ارزش‌های ثابت اخلاقی همچون صداقت، امانت‌داری و عفت را تضعیف کرده و حقیقت را به کارآمدی و نتایج عملی فرو می‌کاهد. بر این اساس، تداوم اتکای غیرنقدانه به علوم انسانی غربی، بدون توجه به مبانی دینی و بومی، می‌تواند به بحران‌های معرفتی، اخلاقی و اجتماعی بینجامد؛ از این رو بازتولید علوم انسانی بر پایه جهان‌بینی اسلامی و مبانی بومی، ضرورتی اساسی برای پاسخ‌گویی به نیازهای واقعی جامعه و پیشگیری از این آسیب‌ها به شمار می‌آید. (رک: بیانات مقام معظم رهبری در دیدار استادان دانشگاه، ۲ شهریور ۱۳۸۸)

شهید امام خامنه‌ای ره در نقد علوم انسانی غربی بیانات متعددی دارند که در ادامه به آن‌ها پرداخته می‌شود:

یک. جایگاه راهبردی علوم انسانی در هدایت جامعه

«علوم انسانی روح دانش است. حقیقتاً همه دانشها، همه تحرکات برتر در یک جامعه، مثل یک کالبد است که روح آن، علوم انسانی است. علوم انسانی جهت می‌دهد، مشخص می‌کند که ما کدام طرف داریم می‌رویم، دانش ما دنبال چیست. وقتی علوم انسانی منحرف شد و بر پایه‌های غلط و جهان‌بینیهای غلط استوار شد، نتیجه این میشود که همه تحرکات جامعه به سمت یک گرایش انحرافی پیش می‌رود.» (بیانات در دیدار جمعی از نخبگان و برگزیدگان علمی، ۱۳۹۰/۷/۱۳)

این بیان نشان می‌دهد که از منظر شهید امام خامنه‌ای رحمته‌الله، علوم انسانی نقش جهت‌دهنده به همه عرصه‌های علمی و اجتماعی را بر عهده دارد؛ از این رو، انحراف در مبانی آن، به انحراف در مسیر حرکت جامعه و سایر دانش‌ها منجر خواهد شد.

دو. ضرورت نظریه‌پردازی و استقلال علمی در علوم انسانی

«باید درس بخوانید، تحقیق کنید، به فکر نظریه‌سازی باشید. الگو گرفتن بی‌قید و شرط از نظریه‌پردازهای غربی و شیوه ترجمه‌گرایی را غلط و خطرناک بدانید. ما در زمینه علوم انسانی احتیاج داریم به نظریه‌سازی. بسیاری از حوادث دنیا حتی در زمینه‌های اقتصادی و سیاسی و غیره، محکوم نظرات صاحب‌نظران در علوم انسانی است؛ در جامعه‌شناسی، در روان‌شناسی، در فلسفه؛ آنها هستند که شاخص‌ها را مشخص می‌کنند. در این زمینه‌ها ما باید نظریه‌پردازی‌های خودمان را داشته باشیم و باید کار کنیم؛ باید تلاش کنیم.» (بیانات در دیدار اساتید و دانشجویان دانشگاه‌های شیراز، ۱۳۸۷/۰۲/۱۲).

شهید امام خامنه‌ای رحمته‌الله وابستگی به نظریه‌های وارداتی را مانعی برای پیشرفت علمی می‌دانند و بر این باورند که حل مسائل جامعه اسلامی در گرو تولید نظریه‌های بومی و مبتنی بر مبانی اسلامی است.

سه. ناسازگاری مبانی علوم انسانی غربی با جهان‌بینی اسلامی

«بحث در این نیست که این علوم مفید نیست؛ بحث در این است که اینی که امروز در اختیار ما قرار دادند، مبتنی بر یک جهان‌بینی است غیر از جهان‌بینی ما. علوم انسانی مثل پزشکی نیست، مثل مهندسی نیست، مثل فیزیک نیست که جهان‌بینی و نگرش نسبت به انسان و جهان در آن تأثیر نداشته باشد؛ چرا، تأثیر دارد. شما مادی باشید، یک جور علوم انسانی تنظیم می‌کنید. علوم انسانی ما برخاسته از تفکرات پوزیتیویستی قرن پانزده و شانزده اروپاست... خب، این به درد ما نمی‌خورد. این علوم انسانی، تربیت‌شده و دانش‌آموخته خود را آنچنان بار می‌آورد که نگاهش به مسائل مبتلابه آن علم... نگاه غیر اسلامی است.» (بیانات در دیدار جمعی از اساتید و فضلا و طلاب نخبه حوزه علمیه قم، ۱۳۸۹/۰۸/۰۲).

در این دیدگاه، مسئله اصلی، مبانی فلسفی و معرفتی علوم انسانی است؛ زیرا جهان‌بینی مادی و پوزیتیویستی، نوع نگاه به انسان و جامعه را شکل داده و یا مبانی اسلامی سازگار نیست.

جبار. پیامدهای تمدنی و اجتماعی تمدن مادی غرب

«تمدن مادی از آغاز با استعمار، با تصرف سرزمین‌ها و تحقیر ملت‌های ضعیف، با کشتارهای دسته‌جمعی بومیان، با استفاده از علم برای سرکوب دیگران، با ظلم، با دروغ، با ایجاد دزدهای طبقاتی، با زورگویی شروع شد و بتدریج فساد و انحراف از مبانی اخلاقی و تحفظ‌های جنسی نیز در آن راه یافت و رشد کرد. امروز نمونه‌های آشکار و کامل شده این بنای کج‌نهاد را در کشورهای غربی و دنباله‌روان آنها می‌بینیم؛ قلّه‌های ثروت در کنار دزدهای فقر و گرسنگی؛ زورگویی شیفتگان قدرت... تهدید به جنگ به خاطر دخالت در امور دیگران در نمونه‌هایی مانند رفتار دولتمردان آمریکا در دورانیهای اخیر.» (پیام شهید امام خامنه‌ای رحمته‌الله به همایش بین‌المللی یکصدمین سالگشت بازتأسیس حوزه علمی قم، ۱۳۰۴/۰۲/۱۷).

این سخن بیانگر آن است که شهید امام خامنه‌ای رحمته‌الله میان مبانی فکری تمدن غرب و پیامدهایی همچون استعمار، بی‌عدالتی، شکاف طبقاتی و افول ارزش‌های اخلاقی رابطه‌ای مستقیم برقرار می‌کنند.

پنج. تمایز انسان‌شناسی اسلامی از انسان‌شناسی مادی

«نگاه اسلام به انسان، محور بودن انسان. این موضوع در اسلام خیلی معنای وسیعی دارد... انسان اسلامی با انسانی که در فلسفه‌های مادی غرب و پوزیتیویسم قرن نوزده و اینها مطرح است، بکلی متفاوت است؛... اینجا مسئله سعادت و مسئله عقی متعلق به فرد است؛ نه به این معنا که انسان از حال دیگران غافل باشد...» (بیانات در نخستین نشست اندیشه‌های راهبردی، ۱۳۸۹/۰۹/۱۰).

از منظر شهید امام خامنه‌ای رحمته‌الله، تفاوت بنیادین علوم انسانی اسلامی و غربی از تفاوت در تعریف انسان سرچشمه می‌گیرد؛ زیرا انسان در اندیشه اسلامی دارای ابعاد مادی و معنوی و غایت اخروی است.

شش. الگوی پیشرفت اسلامی و ضرورت تحول علوم انسانی

«مسیر پیشرفت، مسیر غربی نیست، مسیر منسوخ و برافتاده اردوگاه شرق قدیم هم نیست... پس ما بایستی مسیر مشخص ایرانی - اسلامی خودمان را در پیش بگیریم و این را با سرعت حرکت کنیم؛ با سرعت مناسب. راه حلی که بر اساس این مقدمات وجود دارد... تلاش و مجاهدت جوانان و پیگیر است... باید درس بخوانید، تحقیق کنید، به فکر نظریه‌سازی باشید... ما در زمینه علوم انسانی احتیاج داریم به نظریه‌سازی... باید کار کنیم؛ باید تلاش کنیم.» (بیانات در دیدار اساتید و دانشجویان دانشگاه‌های شیراز، ۱۳۸۷/۰۲/۱۴).

این بیان نشان می‌دهد که تحقق الگوی پیشرفت ایرانی - اسلامی بدون تحول در علوم انسانی و تولید نظریه‌های بومی امکان‌پذیر نیست و این تحول نیازمند تلاش علمی و نظریه‌پردازی مستمر است.

ج. روش شهید امام خامنه‌ای ره در تولید علوم انسانی

در مسیر تولید علوم انسانی اسلامی، چهار رویکرد عمده که هر یک دارای کاستی‌های بنیادین هستند، قابل شناسایی است: رویکرد نخست، اسلامی‌سازی علوم انسانی غربی (تهذیبی-انضمامی) است که با حفظ چارچوب علوم غربی، تنها موارد مغایر با دین را حذف یا مباحث دینی را به آن می‌افزاید؛ این روش به دانشی صرفاً "سازگار با دین" و نه "برخاسته از مبانی دینی" می‌انجامد و ساختار و اهداف آن همچنان غربی باقی می‌ماند. (خسروپناه، ۱۳۹۱: ۸۵-۹۲) رویکرد دوم، تولید دانش با روش اجتهادی صرفاً تجویزی (فقه‌محور) است که هرچند بایدها و نبایدها را از منابع دینی استخراج می‌کند، اما از آنجا که علوم انسانی تنها به گزاره‌های تجویزی محدود نیست و بخش عمده آن شامل معارف توصیفی است، با نگرش فقهی محض قابل تولید نمی‌باشد. (رشاد، ۱۳۹۲: ۱۳۷-۱۴۵) رویکرد سوم، تولید دانش با تکیه انحصاری بر فلسفه است (مصباح یزدی، ۱۳۹۰: ۵۶-۶۴) که با غفلت از غنای توصیفی آیات و روایات، دانشی ناقص و فاقد اتقان ارائه می‌دهد. رویکرد چهارم، تولید دویارچه (ترکیب مبانی نظری عقلی با مباحث عملی فقهی) نیز ناکارآمد است، زیرا هم به گنجینه توصیفی نصوص در بخش نظری بی‌توجه است و هم گسست بین مبانی نظری غیرنقلی و احکام عملی، انسجام نظام دانشی را مخدوش می‌سازد.

راهکار برتر: اجتهاد جامع

- تنها الگوی متقن، روش اجتهاد جامع است که با ویژگی‌های زیر تعریف می‌شود:
 - استفاده روشمند از همه منابع معتبر: قرآن، سنت، عقل و تجربه.
 - تلفیق دو رویکرد توصیفی و تجویزی: استنباط همزمان "هست‌ها" (واقعیت‌ها) و "بایدها" (احکام) از منابع دینی.
 - پوشش تمامی سطوح دانش: از مبانی فلسفی تا نظریه‌پردازی و طراحی نظام‌های عملی.
- چنین رویکردی دارای مراحل است که این مراحل از بیانات شهید امام خامنه‌ای ره قابل استنباط است:

گام اول: بومی سازی علوم انسانی

«بومی سازی علوم انسانی اسلامی» فرآیندی پویا، انتقادی و خلاقانه برای تولید دانش توسط دانشمندان ایرانی، مبتنی بر جهان بینی اسلامی، نیازهای جامعه و مسائل محیطی، تاریخی و جغرافیایی کشور با غایت استقلال پارادایمیک است. این رویکرد به معنای انزوای علمی یا تقلید کورکورانه از گذشتگان نیست؛ چنان که قرآن کریم در آیاتی مانند «أَوَلَوْ كَانَ آبَاؤُهُمْ لَا يَفْقَهُونَ شَيْئًا وَلَا يَهْتَدُونَ» (بقره: ۱۷۰) و «بَلْ قَالُوا إِنَّا وَجَدْنَا آبَاءَنَا عَلَىٰ أُمَّةٍ وَإِنَّا عَلَىٰ آثَارِهِم مُّهُتَدُونَ» (زخرف: ۲۲) تقلید جاهلانه و بدون تفکر از پیشینیان را محکوم می کند؛ زیرا صرف تمسک به میراث گذشته بدون نقد علمی مایه هدایت نبوده (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۹۳/۱۸) و تکیه بر ذهنیت های آمیخته با چهل و خرافه، شایسته انسان آزاده نیست (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱: ۱۳۶/۲۱).

ضرورت این بومی سازی نخست از منظر فلسفی اثبات می شود؛ چرا که همه علوم مبتنی بر پیش فرض های متافیزیکی بیرون از علم (مانند بعد غیرمادی انسان یا ایده اینشتین درباره ابتدای درک طبیعت بر حوزه دین) هستند که بر تولید و کاربرد دانش اثر می گذارند (گلشنی، ۱۳۹۳: ۲۳)؛ در نتیجه، علوم انسانی غربی مبتنی بر اومانیسم سکولار و ماتریالیسم نمی تواند جامعه ای معنویت گرا را به سعادت حقیقی برساند. دوم، از منظر روش شناختی، شناخت پدیده های اجتماعی مستلزم توجه هم زمان به واقعیت عینی و ابعاد ذهنی (ارزش ها و نیات) است (هیوز، ۱۳۶۹: ۱۶۵) و از آنجا که مفاهیم توصیفی همواره با بارهای اخلاقی و ایدئولوژیک پیوند دارند (هیود، ۱۳۸۳: ۲۳)، نظریه پردازی باید متناسب با اقتضانات فرهنگی ایران و شریعت اسلام صورت گیرد (صدر، ۱۹۸۷: ۴۲-۸۱).

سوم، از منظر دینی و هویتی، این بومی سازی از دو سو الزامی است: از یک سو، به دلیل لزوم هماهنگی با مبانی دینی؛ چرا که علم متولی مطالعه انسان و جامعه نمی تواند نسبت به تعریف اسلام از حقیقت انسان و نظام ارزشی بی تفاوت باشد و مبانی غیردینی در حوزه هدایتگری دین، تعارض معرفتی ایجاد می کنند. از سوی دیگر، پذیرش بی چون و چرای علوم انسانی غربی به معنای تسلیم در برابر ارزش های سکولار و تضعیف توان حل مسائل بومی است. بنابراین، بومی سازی حرکتی حیاتی برای خروج از انفعال و مصرف زدگی علمی، رهایی از سلطه فرهنگی و احیای نظریه پردازی مبتنی بر خودآگاهی ملی و دینی است.

دیدگاه شهید امام خامنه‌ای ره در بومی‌سازی علوم انسانی

در گام نخست فرآیند تولید علوم انسانی اسلامی، بومی‌سازی علوم انسانی مورد تأکید شهید امام خامنه‌ای ره قرار دارد. ایشان با تبیین این مرحله، بر این واقعیت تأکید می‌ورزند که: «بسیاری از حوادث دنیا حتی در زمینه‌های اقتصادی و سیاسی و غیره، محکوم نظرات صاحب‌نظران در علوم انسانی است؛ در جامعه‌شناسی، در روان‌شناسی، در فلسفه؛ آنها هستند که شاخص‌ها را مشخص می‌کنند. در این زمینه‌ها ما باید نظریه‌پردازی‌های خودمان را داشته باشیم و باید کار کنیم.» (بیانات در دیدار اساتید و دانشجویان دانشگاه‌های شیراز، ۱۳۸۷/۲/۱۴).

ایشان با اشاره به خلأ موجود در تولید علم بومی، وضعیت کنونی را «نگران‌کننده» توصیف می‌کنند: «ما در زمینه علوم انسانی، کار بومی، تحقیقات اسلامی چقدر داریم؟ کتاب آماده در زمینه‌های علوم انسانی مگر چقدر داریم؟ استاد میرزی که معتقد به جهان‌بینی اسلامی باشد و بخواهد جامعه‌شناسی یا روان‌شناسی یا مدیریت یا غیره درس بدهد، مگر چقدر داریم، که این همه دانشجو برای این رشته‌ها می‌گیریم؟ این نگران‌کننده است. بسیاری از مباحث علوم انسانی، مبتنی بر فلسفه‌هایی هستند که مبنایش مادی‌گری است، مبنایش حیوان‌انگاشتن انسان است، عدم مسئولیت انسان در قبال خداوند متعال است، نداشتن نگاه معنوی به انسان و جهان است. خوب، این علوم انسانی را ترجمه کنیم، آنچه را که غربی‌ها گفتند و نوشتند، عیناً ما همان را بیاوریم به جوان خودمان تعلیم بدهیم، در واقع شکاکیت و تردید و بی‌اعتقادی به مبانی الهی و اسلامی و ارزش‌های خودمان را در قالب‌های درسی به جوان‌ها منتقل کنیم؛ این چیز خیلی مطلوبی نیست.» (بیانات در دیدار اساتید دانشگاه‌ها، ۱۳۸۸/۶/۸).

این بیان نشان می‌دهد که از منظر شهید امام خامنه‌ای ره، چالش اصلی علوم انسانی در ایران، صرفاً کمبود منابع آموزشی یا استادان متخصص نیست، بلکه وابستگی معرفتی به مبانی فلسفی علوم انسانی غربی است. به اعتقاد ایشان، انتقال بی‌واسطه نظریه‌هایی که بر مادی‌گرایی، انسان‌شناسی غیرالهی و نفی مسئولیت انسان در برابر خدا استوارند، به تدریج موجب تضعیف باورهای دینی و شکل‌گیری نگرش‌های ناسازگار با جهان‌بینی اسلامی در نظام آموزشی و نسل جوان می‌شود.

گام دوم: اسلامی سازی با روش تهذیبی

در روش تهذیبی، از علوم غربی استفاده می‌شود، اما آنچه با مبانی و مسائل دین منافات داشته باشد، کنار گذاشته می‌شود. شهید امام خامنه‌ای رحمته‌الله در این باره می‌فرمایند: «بسیاری از علوم انسانی، پایه‌ها و مایه‌های محکمی در این جا دارد؛ یعنی در فرهنگ گذشته خود ما. برخی از علوم انسانی هم تولید شده غرب است؛ یعنی به عنوان یک علم، وجود نداشته، اما غربی‌ها که در دنیای علم پیشروی کرده‌اند، این‌ها را هم به وجود آورده‌اند؛ مثل روان‌شناسی و علوم دیگر. خیلی خوب، ما، هم برای سرجمع کردن، مدون کردن، منظم کردن و نظام‌مند کردن آنچه که خودمان داریم، به یک تفکر و تجربه علمی احتیاج داریم. هم برای مواد و پایه‌هایی که آنها در این علم جمع آورده‌اند، به یک نگاه علمی احتیاج داریم. منتها گرفتن پایه‌های یک علم از یک مجموعه خارج از محدوده مورد قبول ما، به معنای قبول نتایج آن نیست... تلفیق بین علوم انسانی غربی و علوم انسانی اسلامی، اگر به معنای مجذوب شدن، دلباخته شدن، مغلوب شدن و جوّزده شدن در مقابل آن علوم نباشد، قبول داریم و اشکال ندارد... چند تا فکر دارای اقتدار علمی، در یک نقطه دنیا به یک نتیجه‌ای رسیده‌اند، این معنایش این نیست که هر آنچه که آنها فهمیده‌اند، درست است! شما به مبانی خودتان نگاه کنید؛ ما تاریخ، فلسفه، فلسفه دین، هنر و ادبیات، و بسیاری از علوم انسانی دیگری که دیگران حتی آنها را ساخته‌اند و به صورت یک علم در آورده‌اند - یعنی یک بنای علمی به آن داده‌اند - مواد آن در فرهنگ و میراث علمی، فرهنگی و دینی خود ما وجود دارد. باید یک بنای این‌چنینی و مستقل بسازیم.» (بیانات در دیدار اساتید و دانشجویان دانشگاه امام صادق علیه السلام، ۱۳۸۴/۱۰/۲۹).

این بیان نشان می‌دهد که از منظر شهید امام خامنه‌ای رحمته‌الله، مسئله اصلی، ردّ مطلق علوم انسانی غربی نیست، بلکه پذیرش بی‌چون‌وچرای مبانی و نتایج آن است. ایشان ضمن تأکید بر بهره‌گیری نقادانه از دستاوردهای علمی غرب، بر این باورند که علوم انسانی اسلامی باید با اتکا به میراث علمی، فلسفی و دینی اسلام و در چارچوب یک نظام معرفتی مستقل بازتولید شود، نه آنکه صرفاً به اقتباس یا تلفیق غیرنقادانه با نظریه‌های غربی اکتفا کند.

گام سوم: اسلامی سازی با ابتدای علوم انسانی بر مبنای دینی

روش اسلامی سازی با ابتدای علوم انسانی بر مبنای دینی اساسی تر و بنیادی تر بوده و بر ضرورت تحوّل بنیادین و ایجاد یک «بنای مستقل» علمی تأکید دارد. محور این تحوّل، قرار دادن مبانی عقلی فلسفی اسلامی و قرآنی و وحیانی به عنوان پایه و اساس علوم انسانی است.

۱. ضرورت تحوّل بنیادین در علوم انسانی: «حقیقتاً ما نیازمند آن هستیم که یک تحوّل بنیادین در علوم انسانی در کشور به وجود بیاید... علوم انسانی آن وقتی صحیح و مفید و تربیت کننده صحیح انسان خواهد بود... که براساس تفکر الهی و جهان بینی الهی باشد...» (بیانات در دیدار اساتید دانشگاه ها، ۱۳۹۳/۰۴/۱۱).

این بیان نشان می دهد که از منظر شهید امام خامنه ای رحمته الله علیه، اصلاحات جزئی یا تغییرات شکلی برای تحوّل علوم انسانی کافی نیست، بلکه تحوّل باید از مبانی معرفتی و جهان بینی آغاز شود؛ زیرا کارآمدی علوم انسانی در گرو ابتدای آن بر جهان بینی الهی است.

۲. ضرورت بومی سازی علوم انسانی بر اساس نیازهای جامعه اسلامی: «علوم انسانی کنونی در کشور بومی نیست، متعلق به ما نیست، ناظر به نیازهای ما نیست، متکی به فلسفه ما نیست... مسائل ما را حل نمی کند.» (بیانات در دیدار اساتید دانشگاه ها، ۱۳۸۹/۰۶/۱۲).

شهید امام خامنه ای رحمته الله علیه منشأ ناکارآمدی علوم انسانی موجود را بیگانگی آن با فرهنگ، فلسفه و نیازهای جامعه اسلامی می داند؛ از این رو، تولید علوم انسانی بومی را شرط اساسی حل مسائل واقعی کشور معرفی می کنند.

۳. مرجعیت قرآن در تولید علوم انسانی اسلامی: «مرجعیت قرآن برای این مسئله مهم، یک موضوع اساسی و حساس است... ما حالا می خواهیم این مسائل را از آن ریشه غیر دینی یا بعضاً ضدّ دینی جدا کنیم و به یک منشأ قرآنی و دینی و وحیانی متصل کنیم...» (بیانات در دیدار دست اندرکاران اولین کنگره بین المللی قرآن و علوم انسانی، ۱۳۹۶/۰۳/۰۱).

این بیان نشان می دهد که از دیدگاه شهید امام خامنه ای رحمته الله علیه، تحوّل علوم انسانی به معنای نفی دستاوردهای علمی جهان نیست، بلکه مستلزم شناخت عمیق علوم موجود و بازسازی آن ها بر پایه مرجعیت قرآن و وحی است.

۴. استخراج مبانی علوم انسانی از قرآن کریم: «ریشه و پایه و اساس علوم انسانی را در قرآن باید پیدا کرد... باید مبانی علوم انسانی را در قرآن کریم جستجو کرد و پیدا کرد... مبنا باید مبنای قرآنی باشد.» (بیانات در دیدار جمعی از بانوان قرآن پژوه کشور، ۱۳۸۸/۰۷/۲۸).

در این دیدگاه، قرآن صرفاً منبع تأیید یا اصلاح علوم انسانی نیست، بلکه خاستگاه اصلی مبانی معرفتی آن به شمار می آید و نظریه پردازی در علوم انسانی باید بر پایه این مبانی شکل گیرد.

۵. اتکای الگوی پیشرفت به معارف اسلامی: «غایات، اهداف، ارزش ها و شیوه های کار، همه از اسلام مایه خواهد گرفت... قرآن هست، سنت هست و مفاهیم بسیار غنی... در فلسفه، کلام، فقه و حقوق ما وجود دارد.» (بیانات در نخستین نشست اندیشه های راهبردی، ۱۳۸۹/۰۹/۱۰).

شهید امام خامنه ای رحمته الله علیه تحقق الگوی پیشرفت اسلامی را وابسته به بهره گیری از همه ظرفیت های معرفتی اسلام، اعم از قرآن، سنت و میراث علمی مسلمانان می داند و بر این اساس، علوم انسانی اسلامی را بخشی از منظومه تمدن سازی اسلامی معرفی می کنند.

اگر این پنج محور را کنار هم قرار دهیم، یک روند منطقی در اندیشه شهید امام خامنه ای رحمته الله علیه شکل می گیرد:

۱. ضرورت تحول بنیادین علوم انسانی؛

۲. بومی سازی علوم انسانی متناسب با نیازهای جامعه اسلامی؛

۳. مرجعیت قرآن در بازسازی علوم انسانی؛

۴. استخراج مبانی نظری از قرآن و وحی؛

۵. کار بست این مبانی در الگوی پیشرفت و تمدن اسلامی.

بیانات شهید امام خامنه ای رحمته الله علیه بر ضرورت ایجاد تحول بنیادین در علوم انسانی موجود، مبتنی بر پارادایم ها و مبانی اسلامی، تأکید دارد. از منظر ایشان، علوم انسانی کنونی حاکم بر دانشگاه های کشور، به دلیل وابستگی به مبانی مادی گرایانه و جهان بینی سکولار غرب، نه تنها پاسخگوی نیازهای جامعه اسلامی نیست، بلکه با انتقال مفاهیم متعارض با ارزش های دینی، به عاملی برای گسست هویتی و انحراف فکری تبدیل شده است. راه حل کلیدی این معضل، پایه ریزی علوم انسانی بر مبانی توحیدی و جهان بینی الهی، با مرجعیت قرار دادن قرآن به عنوان منبع اصلی استخراج مفاهیم و نظریه هاست. این امر مستلزم تدبیر در قرآن و جستجوی مبانی علوم انسانی در آیات الهی است.

گام نهایی: تولید علوم انسانی اسلامی با روش اجتهادی

منابع اصیل اسلامی، گنجینه‌ای بی‌کران از معارف کاربردی برای متن زندگی هستند که متأسفانه بخش عمده‌ای از آن‌ها مورد غفلت قرار گرفته است. برای نمونه، از میان ۶,۲۳۶ آیه قرآن کریم، تنها چندصد آیه به طور مستقیم در فقه و استنباط احکام عملی استفاده می‌شوند و ظرفیت تولید علوم از حدود ۵,۷۰۰ آیه دیگر کمتر مورد پژوهش قرار گرفته است. این غربت علمی در حوزه احادیث نیز به چشم می‌خورد؛ به طوری که از میان ۴۱۴,۹۶۰ حدیث موجود در مصادر شیعه (شامل ۱۸۷,۷۶۳ روایت غیرتکراری؛ ر. ک: ری شهری، ۱۳۹۷: ۳/۵-۳)، بخش بزرگی که به سبک زندگی و ابعاد غیرفقهی انسان می‌پردازند کم‌تر مورد توجه قرار گرفته‌اند. در حالی که قرآن کتاب زندگی و هدایت است و روایات مفسر آن، این گنجینه عظیم باید به عنوان مبانی نظام‌های سعادت‌بخش در تمام ابعاد زندگی بشر استخراج و فعال شود.

تولید علوم انسانی با روش اجتهادی، نیازمند اثبات مرجعیت علمی قرآن است که ریشه در اعجاز و تحدی (هم‌آوردخواهی) تدریجی و مطلق آن دارد. مراحل این تحدی عبارتند از:

- مرحله اول: دعوت به آوردن کلامی مانند قرآن (طور: ۳۳-۳۴).

- مرحله دوم: دعوت به آوردن ده سوره ساختگی مشابه (هود: ۱۳-۱۴).

- مرحله سوم و نهایی: دعوت به آوردن حتی یک سوره مشابه با مشارکت همه جن و انس (بقره: ۲۳-۲۴؛ یونس: ۳۸) که در نهایت با اعلام عجز ابدی و تکوینی آفریدگان پایان یافت (الاسراء: ۸۸). علامه طباطبایی استدلال می‌کند که این تحدی عام، جهان‌شمول و ابدی است و علاوه بر فصاحت، شامل تمام وجوه برتری نظیر حکمت، علم، قانون‌گذاری و اخبار غیبی می‌شود (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۵۹/۱-۶۰). ابن‌عاشور نیز گستره این اعجاز را لفظی و علمی می‌داند (ابن‌عاشور، ۱۴۲۰: ۱۴/۱۶۰)، اگرچه مفسرانی مانند طبرسی آن را به فصاحت و بلاغت لفظی و معنوی محدود کرده‌اند (طبرسی، ۱۳۷۲: ۶/۶۷۶). از اعجاز ابدی قرآن، چهار ویژگی بنیادی برای اثبات مرجعیت علمی آن حاصل می‌شود:

۱. الهی و خطاناپذیر بودن: عجز بشر از معارضه، مصونیت ذاتی قرآن از خطا را اثبات می‌کند.

۲. منبعیت یقینی: انتساب کلام به خداوند علیم، آن را به معتبرترین منبع شناخت حقایق تبدیل می‌کند.

۳. جهان شمولی و جاودانگی: فرامکانی و فرازمانی بودن چالش تحدی، نشان دهنده جاودانگی پیام آن است (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۶۱/۱-۶۲).

۴. مصونیت از تحریف: عدم توانایی بشر در هم آوردی با قرآن، منطقی امکان هرگونه تحریف (زیاده یا نقصان) را منتفی می سازد.

قرآن خود را «تبیاناً لکل شیء» (نحل: ۸۹) و «تفصیل کل شیء» (یوسف: ۱۱۱) معرفی کرده است. مفسران در تعریف قلمرو «کل شیء» دیدگاه‌های متفاوتی ارائه داده‌اند:

- دیدگاه جامع (علامه طباطبایی): مراد از «کل شیء»، تمام امور مربوط به هدایت، معارف حقیقی مبدأ و معاد، اخلاق و احکام الهی است (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۳۲۵/۱۲). ایشان با تکیه بر روایات معتقد است که علم گذشته، حال و آینده تا روز قیامت در باطن قرآن وجود دارد؛ بنابراین، مبانی، پارادایم‌ها، روش‌ها و مسائل علوم انسانی در ظاهر قرآن و جزئیات تمام دانش‌ها در باطن آن نهفته است.

- دیدگاه متوسط (ابن عاشور): عمومیت «کل شیء» عرفی است و بر مدار مأموریت ادیان (اصلاح نفوس، اخلاق، نظام‌سازی مدنی، تبیین حقوق و قوانین) می‌چرخد؛ اما به جهت وجود اصول علمی و دقائق آفرینش در خلال آیات و تبیین‌های پیامبر ﷺ و علما، این عموم عرفی در نهایت به عموم حقیقی بازمی‌گردد که این خود از شگفتی‌های اعجاز قرآن است (ابن عاشور، ۱۴۲۰: ۲۰۴/۱۳).

- دیدگاه حداقلی (طبرسی و مراغی): طبرسی آن را به مسائل شرعی مورد نیاز مردم (طبرسی، ۱۳۷۲: ۵۸۶/۶) و مراغی آن را صرفاً به امور دینی و حلال و حرام محدود می‌کند (مراغی، بی‌تا: ۱۲۸/۱۴).

با این حال، آیاتی مانند «مَا فَرَطْنَا فِي الْكِتَابِ مِنْ شَيْءٍ» (انعام: ۳۸) تأکید دارند که قرآن در بیان تمام نیازهای هدایتی و سعادت مادی و معنوی بشر هیچ کوتاهی نکرده است (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۸۱/۷-۸۲؛ و ۳۲۴/۱۲-۳۲۵).

روایات متعدد نیز جامعیت علمی قرآن را تأیید کرده و آن را حاوی اخبار آسمان و زمین و گذشته و آینده می‌دانند (کلینی، ۱۳۸۷ش: ۵۹۷/۴؛ مجلسی، بی‌تا: ۱۲۰/۲۵). البته این معارف نه به شکل کتاب‌های درسی مدون، بلکه به صورت اصول، قواعد و سنن حاکم بر زندگی فردی و اجتماعی در لابلای آیات ارائه شده‌اند؛ همان‌گونه که احکام فقهی نیازمند استخراج هستند، قواعد علوم انسانی

(سیاست، اقتصاد، جامعه‌شناسی، روان‌شناسی و...) نیز باید با روش اجتهادی و نظام‌مند استنباط شوند. از آنجا که موضوع علوم انسانی «انسان و کنش‌های او» است و هدف قرآن «هدایت انسان به سوی سعادت» (﴿هُدًى لِّلنَّاسِ﴾؛ بقره: ۱۸۵)، این پیوند کاملاً طبیعی است. در این مسیر، ویژگی‌های ساختاری قرآن بستر تولید علم را مهیا می‌سازند:

- **فرقان بودن (فرقان: ۱):** قرآن معیار جداکننده حق از باطل است و می‌توان از آن به عنوان محکی برای سنجش و نقد نظریه‌های علوم انسانی بهره برد.

- **ذکر بودن (قلم: ۵۲):** قرآن یادآور حکمت‌ها و پاسخ‌گوی نیازهای فطری بشر در همه دوران‌هاست.

- **حکیم بودن (یس: ۲):** قرآن کلامی استوار و دارای شبکه‌ای منسجم و هم‌پیوسته از معارف است که می‌توان نظام‌های فکری هماهنگ را از آن استخراج کرد.

بنابراین، روش صحیح برای استنباط از قرآن و روایات در عرصه‌های گوناگون روش اجتهادی است و اختصاصی به احکام فقهی ندارد. شهید مطهری تصریح می‌کند: «فقه در دین که مورد عنایت اسلام است، شامل همه شؤون اسلامی است... ولی آنچه در میان مسلمین از قرن دوم به بعد در مورد کلمه "فقه" مصطلح شد، قسم خاصی است... که می‌توان آن را "فقه الاحکام" یا "فقه الاستنباط" خواند.» (مطهری، ۱۳۷۴: ۱۴/۱) علامه طباطبایی نیز در تفسیر المیزان می‌فرماید: «منظور از فقه، فهم همه اصول و فروع معارف دینی است نه فقط فقه اصطلاحی نزد متدینین که همان احکام عملی است.» (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۴۰۴/۹). امام خمینی (ره) با بیانی بنیادین و حکومتی، فقه را «تئوری واقعی و کامل اداره انسان از گهواره تا گور» معرفی می‌کند و می‌فرماید: «این فقه همه احتیاجات صوری و معنوی و فلسفی و عرفانی همه بشر را در طول مدت الی یوم‌القیامه [تأمین کرده]، این محتوایش این طور است.» (خمینی، ۱۳۷۸: ۴۰۹/۲۰). وی با درکی آینده‌نگر هشدار می‌دهد که «اجتهاد مصطلح برای اداره جامعه کافی نیست» و حوزه‌ها باید «نبض تفکر و نیاز آینده جامعه را همیشه در دست خود داشته باشند» (همان، ۲۹۲/۲۱).

در نتیجه در گام نهایی فرآیند تولید علوم انسانی اسلامی، روش اجتهادی به عنوان متد اصلی و متعالی برای استنباط و تولید علم از منابع دینی مورد تأکید قرار می‌گیرد در این روش دانش از منابع دینی با روش معتبر اجتهادی استنباط می‌شود، دستیابی به علوم انسانی اسلامی اصیل بدون تسلط بر این روش ممکن نیست.

دیدگاه‌های امام شهید خامنه‌ای ره

۱. اجتهاد؛ روش علمی استنباط علوم انسانی اسلامی

«اجتهاد، یک متد و یک شکل و یک طریقه است؛ رفتاری در فهمیدن و کیفیتی در مشی به سمت حقیقت است. آن کیفیت را باید بلد بود؛ اگر کسی راه را بلد نباشد، معلوم است که به حقیقت نمی‌رسد» (بیانات در دیدار مجمع نمایندگان طلاب و فضلالی حوزه علمیه قم، ۱۳۶۹/۱۱/۰۴).
 «وقتی می‌گوییم فقه است، مراد ما آن متد کاری و شیوه کاری در حوزه‌هاست. این شیوه استنباط را به عنوان «فقه» اصطلاح می‌کنیم» (بیانات در آغاز درس خارج فقه، ۱۳۷۰/۰۶/۳۱).
 شهید امام خامنه‌ای ره اجتهاد را صرفاً یک مهارت فقهی نمی‌دانند، بلکه آن را روش علمی و معتبر کشف حقیقت از منابع دینی معرفی می‌کنند. بر این اساس، تولید علوم انسانی اسلامی بدون تسلط بر متد اجتهاد، فاقد پشتوانه علمی و اعتبار معرفتی خواهد بود.

۲. گسترش قلمرو اجتهاد به طراحی نظامات اجتماعی

«در حکومت اسلامی... نظامات اداره جامعه از اسلام و متون معتبر آن استخراج شود... فقه شیعه... به برکت قواعد گسترده فقهی... کفایت لازم را برای طراحی نظام‌های گوناگون اداره جامعه داراست... امروز نمی‌توان فقه را غرق شدن در احکام فردی و عبادی دانست.» (پیام به همایش بین‌المللی یکصدمین سالگشت بازتأسیس حوزه علمیه قم، ۱۴۰۴/۰۲/۱۷).
 در این دیدگاه، اجتهاد تنها ابزار استنباط احکام فردی نیست، بلکه روشی برای طراحی نظام‌های اقتصادی، سیاسی، حقوقی، فرهنگی و اجتماعی اسلام است. از این رو، فقه باید از سطح احکام فردی فراتر رفته و به تولید نظامات اجتماعی اسلامی بپردازد.

۳. اجتهاد پویا و پاسخ‌گو به مسائل نوپدید

«شیوه استنباط همان روش فقه سنتی و اجتهاد جواهری است؛ با این حال، «زمان» و «مکان» دو عنصر تعیین‌کننده در اجتهادند... حوادث جهانی و پیشرفت‌های علمی می‌تواند فقیه را به فهم تازه‌ای از کتاب و سنت برساند... در هر حال، فقه باید فقه بماند و توفهمی تبدیل به ناخالص‌سازی شریعت نشود» (پیام به همایش بین‌المللی یکصدمین سالگشت بازتأسیس حوزه علمیه قم، ۱۴۰۴/۰۲/۱۷).

شهید امام خامنه‌ای رحمته‌الله ضمن تأکید بر حفظ اصالت اجتهاد سنتی، یوبایی آن را نیز ضروری می‌دانند. در این چارچوب، اجتهاد با توجه به تحولات زمان و مکان، توان پاسخ‌گویی به مسائل جدید را دارد. بی‌آنکه از مبانی اصیل شریعت فاصله بگیرد.

۴. فقاہت؛ روش تخصصی فهم کتاب و سنت

«معارف، اصول، اخلاقیات، احکام فردی و اجتماعی را دو گونه می‌توان از کتاب و سنت استنباط کرد؛ یکی به شیوه فقاہت و دیگری به شیوه غیر فقاہت... فقاہت یک متد است؛ متد فقاہت یعنی یک روش علمی برای استنباط از کتاب و سنت» (حوزه و روحانیت در آئینه رهنمودهای مقام معظم رهبری، ۲/۲۳۰).

این بیان، مرز میان فهم تخصصی و برداشت‌های غیرروشنمند از دین را تبیین می‌کند و نشان می‌دهد که تولید علوم انسانی اسلامی نیازمند اجتهادی روشنمند، ضابطه‌مند و مبتنی بر قواعد معتبر است، نه برداشت‌های ذوقی یا عامیانه.

۵. تحول حوزه با اجتهاد تمدن‌ساز

«تبیین معرفت‌شناسی اسلام، تفکر اقتصادی و سیاسی اسلام، نظام تعلیم و تربیت... همه باید دقیق، علمی و ناظر به اندیشه‌های رایج جهان فراهم شود؛ این کار حوزه‌هاست. با اجتهاد، این کار عملی است... این حرکت نوبه‌نوی اجتهادی، اساس تحول است.» (نرم‌افزار حوزه و روحانیت، ص ۱۳۹۳)

از منظر شهید امام خامنه‌ای رحمته‌الله، تحول حوزه‌های علمیه در گرو گسترش قلمرو اجتهاد به عرصه‌های مختلف علوم انسانی است؛ به گونه‌ای که بتواند نظریه‌های اسلامی را به صورت علمی و متناسب با نیازهای معاصر تولید و عرضه کند.

۶. اجتهاد؛ موتور محرک تمدن نوین اسلامی

«امت اسلامی... باید به جایگاه تمدنی مطلوب قرآن دست یابد... نگاه اجتهادی و عالمانه به عرصه‌های گوناگون، از علوم انسانی تا نظام تعلیم و تربیت، اقتصاد، رسانه، هنر و روابط بین‌الملل، از لوازم این تمدن‌سازی است. (۱۳۹۲/۲/۹) در این دیدگاه، اجتهاد تنها روشی برای استنباط احکام نیست، بلکه زیرساخت نظری تمدن نوین اسلامی محسوب می‌شود و باید در همه حوزه‌های علوم انسانی و اجتماعی نقش‌آفرین باشد.

۷. اجتهاد؛ راه تولید اندیشه و علوم انسانی اسلامی

«برای ایجاد تمدن اسلامی... دو عنصر اساسی لازم است: یکی تولید فکر و دیگری پرورش انسان... آشنایان با شیوه استنباط از قرآن و حدیث، اگر نیاز زمانه را بشناسند، می‌توانند سخن روز را از معارف اسلامی بیرون بیاورند... تولید فکر و اندیشه راهگشا برای بشریت» (نرم‌افزار حوزه و روحانیت، ص ۹۵۴)

شهید امام خامنه‌ای رحمته‌الله اجتهاد را ابزار تولید مستمر اندیشه می‌داند؛ روشی که با شناخت نیازهای زمان، ظرفیت استخراج نظریه‌های نو از منابع اسلامی را فراهم کرده و زمینه تولید علوم انسانی اسلامی و تمدن‌سازی را مهیا می‌کند.

این نگاه اجتهادی یویا، اساس تحول و حرکت نو به نو در اندیشه دینی و پایه‌گذار تمدن اسلامی معرفی شده است. هدف، «تبیین معرفت‌شناسی اسلامی»، «تفکر اقتصادی و سیاسی اسلام» و تولید «فکر و اندیشه راهنما و راهگشا برای بشریت» در تمامی عرصه‌ها -از علوم انسانی و اقتصاد تا هنر و روابط بین‌الملل- است. بنابراین، گام نهایی، به‌کارگیری روش اجتهادی برای استخراج نظام‌های اجتماعی از متون دینی و تولید علم بومی و اسلامی است که هم پاسخگوی نیازهای زمانه باشد و هم جوهره اصیل اسلامی خود را حفظ کند.

مراحل تولید علوم انسانی اسلامی در دیدگاه امام شهید

گام	عنوان مرحله	اقدام کلیدی (چه باید کرد؟)	دست‌آورد و خروجی نهایی
گام اول	بومی‌سازی	عبور از ترجمه محض و مطابقت دادن مسائل با واقعیت‌ها و نیازهای جامعه ایران	خروج از انفعال علمی و تقلید کورکورانه
گام دوم	تهذیب و پالایش	غربال‌گری علوم غربی، حذف عناصر مادی‌گرایانه و حفظ ابزارها و روش‌های مفید	بهره‌گیری هوشمندانه از تجارب علمی بشر
گام سوم	اسلامی‌سازی مبتنایی	قرار دادن جهان‌بینی توحیدی و آیات قرآن به عنوان شالوده و ریشه علوم انسانی	ایجاد زیرساخت و بنای مستقل علمی
گام نهایی	تولید اجتهادی	استخراج نظامات اجتماعی (اقتصادی، سیاسی و...) از کتاب و سنت با متد فقهت یویا	پایه‌گذاری تمدن نوین اسلامی و حل مسائل روز

تحلیل و ارزیابی

تحلیل منظومه فکری شهید امام خامنه‌ای رحمته‌الله نشان می‌دهد که مواجهه ایشان با علوم انسانی غربی، نه یک برخورد جزم‌گرایانه (دگماتیک) و سلب مطلق، بلکه یک «نقد ساختارشکنانه» با هدف «بنیان‌افکنی پارادایمیک» است. از منظر این پژوهش، گذار از علوم انسانی متعارف به الگوی اسلامی در اندیشه ایشان را می‌توان در سه سطح کلان تحلیل و ارزیابی کرد:

۱. **سطح هستی‌شناختی:** ایشان با هوشمندی، بر «پیش‌فرض‌های پنهان» علوم غربی دست می‌گذارند. تکیه بر این واقعیت که علوم انسانی برخلاف علوم طبیعی، «خنثی» نیستند، کلیدی‌ترین نقدی است که مرز میان «ترجمه‌گرایی صرف» و «تولید علم» را مشخص می‌کند. ارزیابی یافته‌ها نشان می‌دهد که از دیدگاه ایشان، تقلیل انسان به موجودی مادی در علوم غربی (سکولاریسم معرفتی)، تنها یک خطا در توصیف نیست، بلکه یک «انحراف غایتمند» است که مسیر حرکت تمدنی را به سمت «پندگی مدرن» سوق می‌دهد. لذا، بومی‌سازی در این الگو، نه یک حرکت ناسیونالیستی، بلکه یک «دفاع هوشمندانه از حقیقت انسان» در برابر روایت‌های تک‌ساختی است.

۲. **سطح روش‌شناختی:** نوآوری این الگو در جایگزینی «پوزیتیویسم انحصاری» با «اجتهاد جامع» است. تحلیل مراحل پنج‌گانه نشان می‌دهد که در اندیشه رهبری، «روش اجتهادی» تنها یک ابزار فقهی برای استنباط احکام فردی نیست، بلکه یک «متدولوژی کلان» برای کشف نظامات اجتماعی است. ارزیابی این رویکرد نشان می‌دهد که ایشان میان «اصالت منابع» (قرآن و سنت) و «پویایی فهم» (توجه به زمان و مکان) نوعی تعادل راهبردی ایجاد کرده‌اند. در واقع، «اجتهاد جواهری» در این الگو، به مثابه موتور محرکی است که معارف ایستای کتابخانه‌ای را به نظریه‌های پویای اداره جامعه تبدیل می‌کند. این همان نقطه‌ای است که «مرجعیت علمی قرآن» از یک شعار کلامی به یک «الگوی عملیاتی» برای تولید دانش بدل می‌شود.

۳. **سطح تمدنی:** تحلیل نهایی نشان می‌دهد که تولید علوم انسانی اسلامی در این اندیشه، صرفاً یک پروژه دانشگاهی نیست، بلکه «نرم‌افزار تمدن نوین اسلامی» است. ارزیابی پیوند میان «نقد غرب» و «تولید فکر بومی» گویای این است که بدون رهایی از استعمار معرفتی، امکان تحقق استقلال سیاسی و اقتصادی وجود نخواهد داشت. شهید امام خامنه‌ای رحمته‌الله با ارائه این الگو، درصدد است تا «اعتماد به نفس ملی» را در عرصه نظریه‌پردازی احیا کند.

در مجموع، می‌توان ارزیابی کرد که این الگو بر خلاف رویکردهای «تهدیبی صرف» که تنها به حذف زوائد می‌پرداختند، مسیری «تأسیسی» را پیشنهاد می‌دهد. مسیری که در آن، قرآن کریم نه به عنوان یک منبع فرعی برای تیرک، بلکه به عنوان «تبیاناً لکل شیء» و «قاعده‌ساز» اصلی در معماری علوم انسانی ایفای نقش می‌کند. این تحلیل مؤید آن است که تحقق این الگو نیازمند عبور از «فقه فردی» به سمت «فقه نظامات» و پیوند عمیق میان حوزه و دانشگاه در بستر یک عقلانیت توحیدی است.

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر نشان داد که نقد شهید امام خامنه‌ای رحمته‌الله به علوم انسانی غربی، صرفاً یک واسازی صوری، روبنایی یا مواجهه‌ای جزئی با دستاوردهای علمی غرب نیست؛ بلکه تحلیلی بنیان‌افکن و پارادایمیک نسبت به «هسته‌سخت معرفت‌شناختی» و «روش‌شناختی» تمدن مدرن به شمار می‌رود. این نقد ساختاریافته، بر پنج محور کلیدی استوار است:

۱. جهان‌بینی مادی‌گرایانه و تک‌ساحتی؛ فروکاستن حقیقت متعالی و ذوابعاد انسان به جنبه‌های مادی و فیزیکی.
 ۲. روش‌شناسی پوزیتیویستی افراطی؛ انحصار ابزار معرفت در تجربه‌گرایی حسی و طرد نظام‌مند عقلانیت توحیدی و وحی الهی.
 ۳. تعارض ذاتی خاستگاه تاریخی-فرهنگی؛ تکوین این علوم در بستر تاریخی خاص غرب (اومانیسم، سکولاریسم و لیبرالیسم) که با ارزش‌های بنیادین جوامع دینی در تضاد است.
 ۴. تقلیل‌گرایی و کارکردگرایی ابزاری؛ نگاه ابزارگرایانه به ابعاد شناختی و وجودی انسان و نادیده گرفتن ساحت‌های معنوی و اخلاقی او.
 ۵. پیامدهای بحران‌آفرین تمدنی؛ زایش و ترویج بحران‌های عمیق اجتماعی، از هم‌پاشیدگی نهاد خانواده، بحران هویت و معنویت در خود جوامع غربی.
- بر این اساس، تداوم مصرف بی‌قیدوشرط و ترجمه‌محور این علوم در ساختار دانشگاهی، نه تنها به حل چالش‌های عینی جامعه اسلامی کمکی نمی‌کند، بلکه به بازتولید استعمار فکری، گسست معرفتی و فرسایش هویت بومی منجر خواهد شد.

تنها راه برون‌رفت از این انسداد معرفتی، طراحی و پیاده‌سازی «الگوی عملیاتی گذار» از طریق روش «اجتهاد جامع» است. این الگو با فرارفتن از کل‌گرایی‌های انتزاعی، فرآیندی پویای و چهارمرحله‌ای را برای دستیابی به تمدن نوین اسلامی پی‌ریزی می‌کند:

- گام اول (بومی‌سازی): گذر از ترجمه‌گرایی منفعلانه به سمت مسئله‌شناسی متکی بر نیازها و واقعیت‌های عینی جامعه بومی با حفظ پیش‌فرض‌های هستی‌شناسی اسلامی.

- گام دوم (تهذیب علمی): پالایش نقادانه علوم غربی، حذف زواید ماتریالیستی و استخراج عناصر روشی مفید در چارچوب جهان‌بینی الهی.

- گام سوم (ابتناء بر مبانی دینی): استقرار پایه‌ها و شالوده‌های اصلی علوم انسانی بر خفایق و حیانی و مرجعیت علمی قرآن کریم.

- گام چهارم (تولید اجتهادی): به‌کارگیری روش نظام‌مند اجتهاد جامع جهت استنباط نظام‌های اجتماعی و گزاره‌های توصیفی و تجویزی از کتاب، سنت، عقل و تجربه.

تحقق این راهبرد کلان، تکلیفی علمی است که همکاری نظام‌مند و تحول‌آفرین میان «حوزه علمیه» و «دانشگاه» را می‌طلبد. فرجام این جهاد علمی، نیل به استقلال معرفتی، گشودن افق‌های جدیدی از زیست متعالی برای بشریت معاصر و در نهایت پی‌ریزی شالوده «تمدن نوین اسلامی» خواهد بود.

فهرست منابع

قرآن کریم.

ابن عاشور، محمدطاهر، التحرير والتنوير، بيروت: مؤسسة التاريخ العربي، ۱۴۲۰ق.
ابن فارس، احمد بن فارس، معجم مقاييس اللغة، ج ۴، قم: مكتب الإعلام الإسلامي، مركز النشر، ۱۴۰۴ق.

اندرو، هیوود، مقدمه نظریه‌های سیاسی، ترجمه عبدالرحمن عالم، تهران: نشر قومس، ۱۳۸۳ش.
اصفهانی، حسین بن محمد راغب، مفردات ألفاظ القرآن، دمشق: دارالشامیه، ۱۴۱۲ق.
جونز، تامس، خداوندان اندیشه سیاسی، ترجمه علی رامین، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۹۵ش.

حسنی، سیدحمیدرضا و علیپور، مهدی، پارادایم اجتهادی دانش دینی (پاد)، قم: پژوهشکده حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۴ش.

خامنه‌ای، سیدعلی، حوزه و روحانیت (نرم‌افزار)، قم: مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی نور، بی‌تا.

خامنه‌ای، سیدعلی، بیانات، پیام‌ها و سخنرانی‌ها، پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله خامنه‌ای، <https://farsi.khamenei.ir>.

خسروپناه، عبدالحسین، درآمدی بر علوم انسانی اسلامی، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، ۱۳۹۱ش.

خسروپناه، عبدالحسین، در جستجوی علوم انسانی اسلامی، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۹۳ش.

خمینی، سیدروح‌الله، صحیفه امام، ۲۳ جلد، قم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)، ۱۳۷۸ش.

خلیل بن احمد فراهیدی، العین، قم: مؤسسة دار الهجرة، ۱۴۰۹ق.
رشاد، علی‌اکبر، درآمدی بر نظریه اسلامی علوم انسانی، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۹۲ش.

رهنمایی، سیداحمد، غرب‌شناسی، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، ۱۳۹۱ش.
ری‌شهری، محمد، شناخت‌نامه حدیث، قم: مؤسسه علمی فرهنگی دارالحديث، ۱۳۹۷ش.

ژولین فروند، نظریه‌های مربوط به علوم انسانی، ترجمه علی محمد کاردان، تهران: مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۸۸ ش.

صدر، محمدباقر، رسالتنا، قم: کنگره بین‌المللی شهید صدر، ۱۹۸۷ م.
طباطبائی، سید محمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، بیروت: مؤسسة الأعلمی للمطبوعات، ۱۳۹۰ ق.

طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، به کوشش فضل‌الله یزدی طباطبائی و هاشم رسولی، تهران: ناصر خسرو، ۱۳۷۲ ش.

فروغی، محمدعلی، سیر حکمت در اروپا، تهران: هرمس، بی‌تا.
کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، قم: مؤسسه علمی فرهنگی دارالحديث، ۱۳۸۷ ش.
گلشنی، مهدی، از علم سکولار تا علم دینی، مجله نقد کتاب، شماره ۷۲، ۱۳۹۳ ش.
مجلسی، محمدباقر، بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار، بیروت: دار إحياء التراث العربی، ۱۴۰۳ ق.

مراغی، احمد مصطفی، تفسیر المراغی، بیروت: دارالفکر، بی‌تا.
مضباح یزدی، محمدتقی، نگاهی گذرا به مبانی علوم انسانی اسلامی، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، ۱۳۹۰ ش.

مطهری، مرتضی، آشنایی با علوم اسلامی، تهران: انتشارات صدرا، ۱۳۷۴ ش.
مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، تهران: دارالکتب الإسلامية، ۱۳۷۱ ش.
هالینگ‌دیل، ویلیام، مبانی و تاریخ فلسفه غرب، ترجمه عبدالحسین آذرنگ، تهران: ققنوس، ۱۳۸۵ ش.

هیوز، هیو استوارت، آگاهی و جامعه، ترجمه عزت‌الله فولادوند، تهران: اندیشه‌های عصر نو، ۱۳۶۹ ش.

ویلهلم دیلتای، مقدمه‌ای بر علوم انسانی، ترجمه منوچهر صانعی‌دره‌بیدی، تهران: ققنوس، ۱۳۸۸ ش.

References

Churchland: p.M. , Matter and Consciousness: A Contemporary Introduction to the Philosophy of Mind, Rev. ed. , Cambridge, MA: MIT Press, 1988 .

- Connell, R. , Southern Theory: The Global Dynamics of Knowledge in Social Science, Cambridge: Polity Press, 2007 .
- Habermas, J. , The Theory of Communicative Action, Vol. 1: Reason and the Rationalization of Society, Boston: Beacon Press, 1984 .
- Halfpenny: p., Positivism and Sociology: Explaining Social Life, London: George Allen & Unwin, 1982 .
- Klein, J. T. , Interdisciplinarity and Complexity: An Evolving Relationship, E:CO, 6(1 2): 2 10, 2004 .
- MacIntyre, A. , After Virtue, 3rd ed. , Notre Dame, IN: University of Notre Dame Press, 2007 .
- Merleau Ponty, M. , Phenomenology of Perception, D. A. Landes, Trans. , London: Routledge, 2012 (Original work published 1945 .)
- Newfield, C. , The Great Mistake: How We Wrecked Public Universities and How We Can Fix Them, Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press, 2016 .
- Santos, B. de S. , Epistemologies of the South: Justice Against Epistemicide, Boulder, CO: Paradigm Publishers, 2014 .
- Skinner, B. F. , Science and Human Behavior, New York: Macmillan, 1953 .
- Taylor, C. , Sources of the Self: The Making of the Modern Identity, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1989..

References

- The Holy Quran.
- Andrew, Heywood. Moqaddame-ye Nazariyehaye Siasi (An Introduction to Political Theories). Translated by Abd al-Rahman Alam. Tehran: Nashr-e Qomes, 1383 SH (2004 CE).
- Churchland: p.M. , Matter and Consciousness: A Contemporary Introduction to the Philosophy of Mind, Rev. ed. , Cambridge, MA: MIT Press, 1988.
- Connell, R. , Southern Theory: The Global Dynamics of Knowledge in Social Science, Cambridge: Polity Press, 2007.
- Esfahani, Hosayn ibn Muhammad Ragheb. Mofradat Alfaz al-Quran (Vocabulary of the Words of the Quran). Damascus: Dar al-Shamiyah, 1412 AH (1991 CE).
- Foroughi, Mohammad Ali. Seyr-e Hekmat dar Orupa (The Development of Philosophy in Europe). Tehran: Hermes, n.d.
- Golshani, Mehdi. "Az Elm-e Sekular ta Elm-e Dini" (From Secular Science to Religious Science). Majalle-ye Naqd-e Ketab (Book Review Journal), no. 72, 1393 SH (2014 CE).
- Habermas, J. , The Theory of Communicative Action, Vol. 1: Reason and the Rationalization of Society, Boston: Beacon Press, 1984.
- Halfpenny: p., Positivism and Sociology: Explaining Social Life, London: George Allen & Unwin, 1982.
- Hollingdale, William. Mabani va Tarikh-e Falsafe-ye Gharb (Foundations and History of Western Philosophy). Translated by Abdolhosayn Azarang. Tehran: Qoqnoos, 1385 SH (2006 CE).
- Hosseini, Seyyed Hamid-Reza, and Mehdi Alipour. Paradigm-e Ejtehad-ye Danesh-e Dini (PAD) (The Ijtihadi Paradigm of Religious Knowledge). Qom: Pajuheshkade-ye Howzeh va Daneshgah, 1394 SH (2015 CE).
- Hughes, Hugh Stuart. Agahi va Jameeh (Consciousness and Society). Translated by Ezzatollah Foladvand. Tehran: Andishehay-e Asr-e Now, 1369 SH (1990 CE).
- Ibn Ashur, Muhammad Taher. al-Tahrir va al-Tanvir (Liberation and Enlightenment). Beirut: Moassese-ye Tarikh-e Arabi, 1420 AH (1999 CE).

- Ibn Faris, Ahmad ibn Faris. *Mo'jam Maqayis al-Loghah* (Dictionary of the Standards of Language), vol. 4. Qom: Maktab al-E'lam al-Eslami, Markaz al-Nashr, 1404 AH (1984 CE).
- Jones, Thomas. *Khodavandan-e Andishe-ye Siasi* (Masters of Political Thought). Translated by Ali Ramin. Tehran: Sherkat-e Entesharat-e Elmi va Farhangi, 1395 SH (2016 CE).
- Julien Freund. *Nazariyehaye Marbut be Olum-e Ensani* (Theories Concerning the Human Sciences). Translated by Ali-Mohammad Kardan. Tehran: Markaz-e Nashr-e Daneshgahi, 1388 SH (2009 CE).
- Khalil ibn Ahmad Farahidi. *al-Ayn* (al-Ayn Dictionary). Qom: Moassese-ye Dar al-Hijrah, 1409 AH (1989 CE).
- Khamenei, Seyyed Ali. *Bayanat, Payamha va Sokhanraniha* (Statements, Messages, and Speeches). Official Website of the Office for the Preservation and Publication of the Works of Ayatollah Khamenei, Official Website of Ayatollah Khamenei
- Khamenei, Seyyed Ali. *Howzeh va Ruhaniyat* (The Seminary and the Clergy) [Software]. Qom: Markaz-e Tahqiqat-e Computer-e Olum-e Eslami-ye Noor, n.d.
- Khomeini, Seyyed Ruhollah. *Sahife-ye Emam* (The Imam's Compendium), 23 vols. Qom: Moassese-ye Tanzim va Nashr-e Asar-e Emam Khomeini, 1378 SH (1999 CE).
- Khosropanah, Abdolhosayn. *Dar Jostojuy-e Olum-e Ensani-ye Eslami* (In Search of Islamic Humanities). Tehran: Pajuheshgah-e Farhang va Andishe-ye Eslami, 1393 SH (2014 CE).
- Khosropanah, Abdolhosayn. *Daramadi bar Olum-e Ensani-ye Eslami* (An Introduction to Islamic Humanities). Tehran: Sazman-e Motale'eh va Tadvin-e Kotob-e Olum-e Ensani-ye Daneshgah-ha (SAMT), 1391 SH (2012 CE).
- Klein, J. T. , *Interdisciplinarity and Complexity: An Evolving Relationship*, E:CO, 6(1 2): 2 10, 2004.
- Kolayni, Muhammad ibn Yaqoub. *al-Kafi* (The Sufficient Book). Qom: Moassese-ye Elmi Farhangi-ye Dar al-Hadith, 1387 SH (2008 CE).
- MacIntyre, A. , *After Virtue*, 3rd ed. , Notre Dame, IN: University of Notre Dame Press, 2007.

- Majlesi, Muhammad-Baqer. Bihar al-Anvar al-Jameah le-Dorar Akhbar al-Aemmah al-Athar (Seas of Lights: A Comprehensive Collection of the Pearls of Reports Concerning the Immaculate Imams). Beirut: Dar Ihya al-Torath al-Arabi, 1403 AH (1982 CE).
- Makarem Shirazi, Naser. Tafsir-e Nemuneh (The Exemplary Commentary). Tehran: Dar al-Kotob al-Eslamiyah, 1371 SH (1992 CE).
- Maraghi, Ahmad Mustafa. Tafsir al-Maraghi (al-Maraghi's Commentary). Beirut: Dar al-Fekr, n.d.
- Merleau Ponty, M. , Phenomenology of Perception, D. A. Landes, Trans. , London: Routledge, 2012 (Original work published 1945).
- Mesbah Yazdi, Muhammad-Taqi. Negahi Govara be Mabani-ye Olum-e Ensani-ye Eslami (A Brief Overview of the Foundations of Islamic Humanities). Qom: Moassese-ye Amuzeshi va Pajuheshi-ye Emam Khomeini, 1390 SH (2011 CE).
- Motahhari, Morteza. Ashenai ba Olum-e Eslami (An Introduction to Islamic Sciences). Tehran: Entesharat-e Sadra, 1374 SH (1995 CE).
- Newfield, C. , The Great Mistake: How We Wrecked Public Universities and How We Can Fix Them, Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press, 2016.
- Rahnamaei, Seyyed Ahmad. Gharbshenasi (Western Studies). Qom: Moassese-ye Amuzeshi va Pajuheshi-ye Emam Khomeini, 1391 SH (2012 CE).
- Rashad, Ali-Akbar. Daramadi bar Nazariye-ye Eslami-ye Olum-e Ensani (An Introduction to the Islamic Theory of Humanities). Tehran: Pajuheshgah-e Farhang va Andishe-ye Eslami, 1392 SH (2013 CE).
- Reyshahri, Muhammad. Shenakhtname-ye Hadith (A Biographical and Conceptual Encyclopedia of Hadith). Qom: Moassese-ye Elmi Farhangi-ye Dar al-Hadith, 1397 SH (2018 CE).
- Sadr, Muhammad Baqir. Resalatona (Our Mission). Qom: Kongere-ye Beyn al-Melali-ye Shahid Sadr, 1987 CE.
- Santos, B. de S. , Epistemologies of the South: Justice Against Epistemicide, Boulder, CO: Paradigm Publishers, 2014.
- Skinner, B. F. , Science and Human Behavior, New York: Macmillan, 1953.
- Tabarsi, Fazl ibn Hasan. Majma al-Bayan fi Tafsir al-Quran (The Comprehensive Exposition of the Interpretation of the Quran). Edited

- by Fazlollah Yazdi Tabatabai and Hashem Rasouli. Tehran: Nasir Khosrow, 1372 SH (1993 CE).
- Tabatabai, Seyyed Muhammad-Hosayn. al-Mizan fi Tafsir al-Quran (The Balance in the Interpretation of the Quran). Beirut: Moassese-ye al-Alami le-Matbuat, 1390 AH (2011 CE).
- Taylor, C. , Sources of the Self: The Making of the Modern Identity, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1989.
- Wilhelm Dilthey. Moqaddamei bar Olum-e Ensani (An Introduction to the Human Sciences). Translated by Manouchehr Sanci Darch-Bidi. Tehran: Qoqnoos, 1388 SH (2009 CE).